

ARK
92

ΣΤΡΑΤΗΓΟΥ Ι. Σ. ΑΛΕΞΑΚΗ

Ο ΚΩΣΤΗΣ Ο ΑΡΚΑΛΟΧΩΡΙΤΗΣ

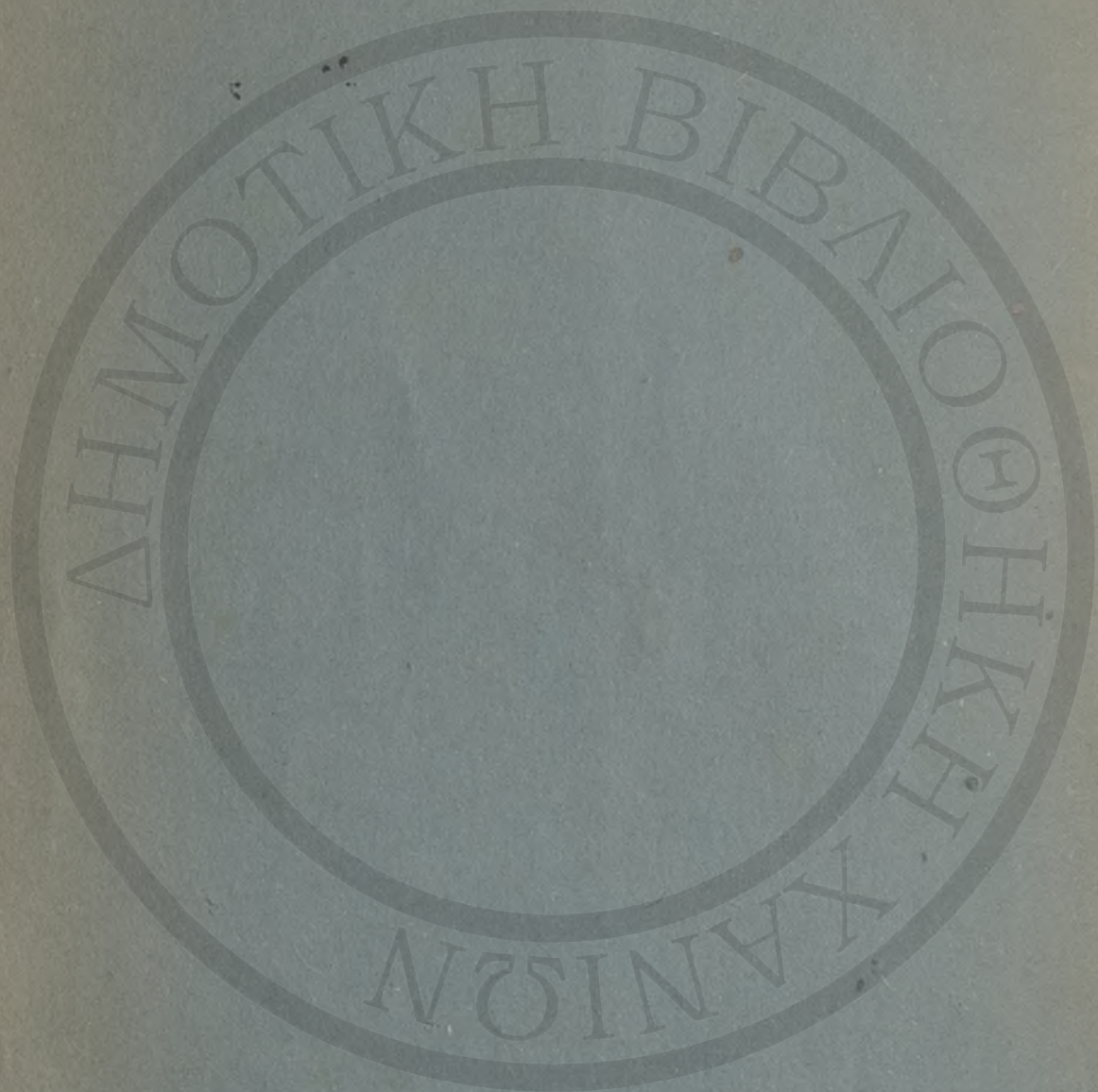
ΚΑΙ ΤΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ ΤΟΥ

ΜΕΛΕΤΗ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΚΗ

ΑΘΗΝΑΙ 1940

ΣΤΡΑΤΗΓΟΥ Ι. Σ. ΑΛΕΞΑΚΗ

ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
— ΧΑΛΚΙΔΟΝ —
Αἰθ. ἀριθ. 1682
Χρονολ. Εἰσαγ. 31-8-1954
Εἰδικότης Βιβλ. Κωδ. 92/ΑΡΚ
Ἀριθ. 92/ΑΡΚ

Ο ΚΩΣΤΗΣ Ο ΑΡΚΑΛΟΧΩΡΙΤΗΣ

ΚΑΙ ΤΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ ΤΟΥ

ΜΕΛΕΤΗ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΗ

ΑΘΗΝΑΙ 1940

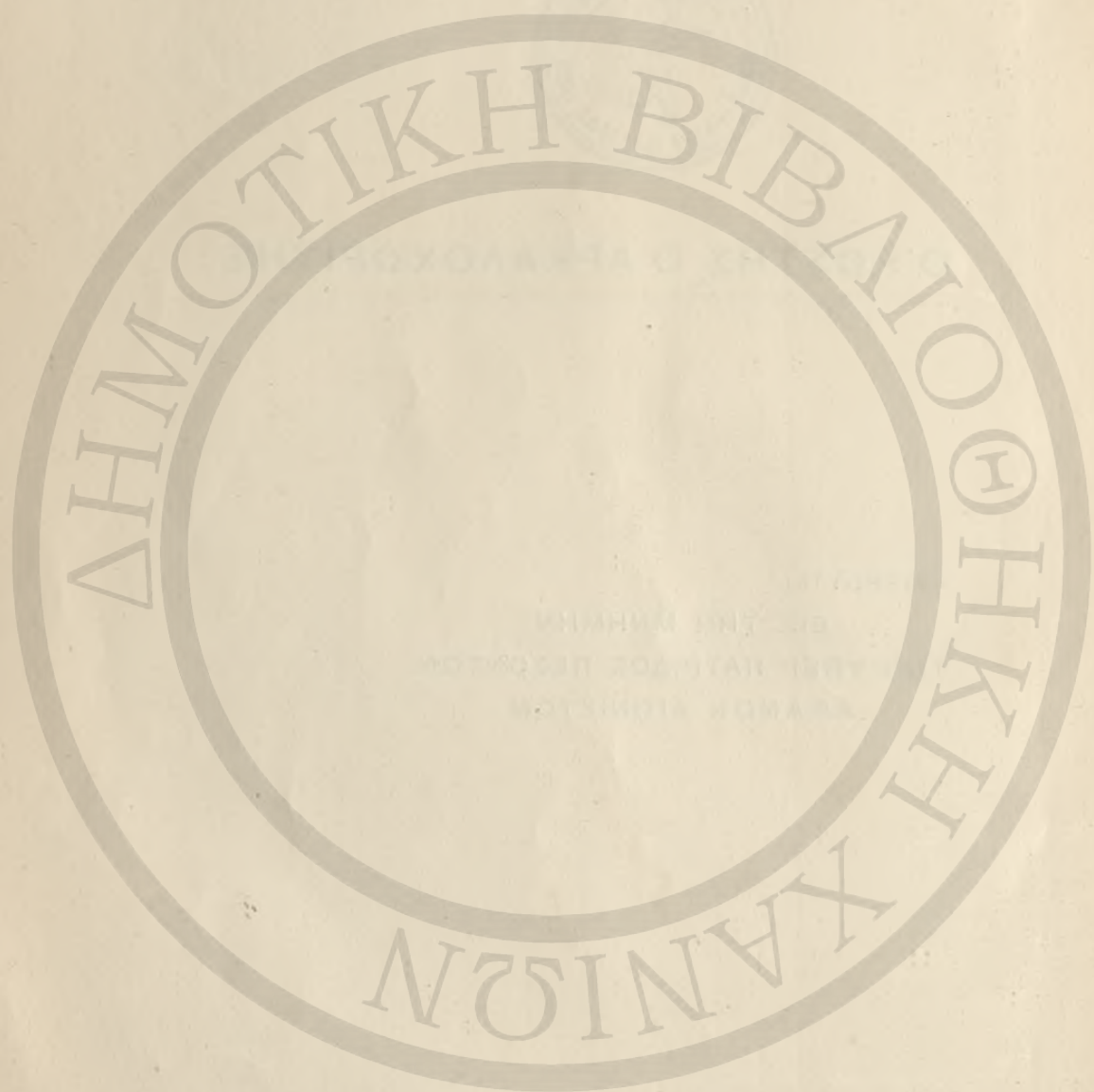

Ο ΚΩΣΤΗΣ Ο ΑΡΚΑΛΟΧΩΡΙΤΗΣ

ΑΦΙΕΡΟΥΤΑΙ

ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΝΗΜΗΝ
ΤΩΝ ΥΠΕΡ ΠΑΤΡΙΔΟΣ ΠΕΣΟΝΤΩΝ
ΑΦΑΝΩΝ ΑΓΩΝΙΣΤΩΝ

Ο ΚΩΣΤΗΣ Ο ΑΡΚΑΛΟΧΩΡΙΤΗΣ

1. ΕΙΔΟΣ ΚΑΙ ΑΞΙΑ ΤΟΥ ΠΟΙΗΜΑΤΟΣ

Τὸ κατωτέρω ἠρωϊκὸν ποίημα (ἔπος) εἶναι ἐν ἀπὸ τὰ νεώτερα, ἀλλὰ ὠραιότερα Κρητικὰ τραγούδια, τὰ ποιηθέντα καὶ ἄδόμενα ἢ ἀπαγγελλόμενα κατὰ τοὺς χρόνους τῆς σκλαβιάς.

*Ἦτο διαδεδομένον εἰς τὰς Ἀνατολικὰς ἰδίως ἐπαρχίας τῆς Κρήτης, εἶχε δὲ φθάσει καὶ εἰς τὰς Δυτικὰς.

Κατὰ τὴν παιδικὴν μου ἡλικίαν (1886—1900) ἦτο πολὺ ἀγαπητὸ στὸ χωριό μου, τοὺς Ὁξω Ποτάμους τῷ Λασηθείου¹, ὅπου τὰ δασκαλᾶκια (ὅπως ἐλέγοντο τότε οἱ μαθηταὶ τοῦ Σχολείου), οἱ βουκόλοι καὶ οἱ βοσκοὶ τὸ ἐτραγουδοῦσαν εἰς τὴν ἔξοχὴν, ἀπηγγέλλετο δὲ καὶ στὲς ἀποσπερίδες² ποὺ ἐγίνοντο στὰ σπίνθια καὶ στὲς ὑπαίθριες λότζες³.

Τὴν ἐποχὴν ἐκείνην τῆς δουλείας, ἐποχὴν *δωμαντικὴν* ἐν Κρήτῃ, εὐρίσκετο εἰς ἀκμὴν ἢ δημώδης ποίησις, ἰδίως στὰ ὄρεινὰ χωριά. Ἐτραγουδοῦσαν τὸν *Ἐρωτόκριτο* καὶ ἀπηγγέλλον τὴν *Βοσκοπούλα*, τὸν *Ἀι-Γιώργη* καὶ τὸ θεργιό, τὸ *σιδρ*⁴ *Τζανάκι*, τὸ ποίημα τοῦ *Δασκαλογιάννη* (1770), τὸ τοῦ *σηκωμοῦ τῆς Κρήτης* (1821) καὶ πλεῖστα ἄλλα πατριωτικὰ, ἠρωϊκὰ καὶ εὐτράπελα (ψυχαγωγικὰ) τραγούδια, ὡς καὶ ἀπειρίαν *μαντιηάδων*⁵ (διστίχων), πολλάκις αὐτοσχεδίων.

*Ἀπὸ τὰ ποιήματα ὅμως καὶ τὰ *νάκλια*⁶ (διηγήσεις) εἰς τὰς συναναστροφὰς ἐκείνας ἀγαπητότερα ἦσαν τὰ ἐξυμνοῦντα πράξεις ἠρωϊσμοῦ καὶ φιλοπατρίας, ὡς, λόγου χάριν, τὸ *τραγοῦδι τοῦ Ξωπατέρα* (τοῦ ὑπερόχου ἥρωος

¹ Οἱ Ποτάμοι (χωριά Ὁξω ἢ Κάτω Ποτάμοι καὶ Μέσα Ποτάμοι, μετὰ τῶν περὶ αὐτὰ συνοικισμῶν Ρουσακιανῶν, Ἀρχαυλιανῶν, Βλάχηδων, Ἀργυρῶ Νερῶ ἢ Ἀντρουλίδων, κ. λ.) εὐρίσκονται εἰς κοιλάδα νοτιοανατολικῶς τῆς Σελένας, ἦτοι τοῦ ΒΑ κλάδου τῆς Δίκτης.

² ἀποσπερίδες=ἐσπεριναὶ συγκεντρώσεις συγγενῶν καὶ φίλων εἰς οἰκίας.

³ Ἡ *λότζια* (λ. ἰταλ. loggia) εἰς τὰ χωριά ἦτο τόπος συγκεντρώσεως (αὐτὴ ἢ δῶμα συνήθως) εἰς κεντρικὸν σημεῖον συνοικίας, πρὸς διασκέδασιν (ἀπαγγελίας, παίγνια συναναστροφῶν, χορόν).

⁴ *σινιόρ* (λ. ἰταλ. signore)=κύριος.

⁵ Ἡ *μαντινιάδα* (λ. ἐνετικὴ *matinada* καὶ ἰταλ. *mattinata*=πρωΐα)=τὸ δίστιχον.

⁶ Τὸ *νάκλι* (λ. τουρκικὴ, *naki*)=ἡ διήγησις.

τοῦ ἐπὶ τῶν Ἀστερουσίων πύργου τῆς Μονῆς Ὀδηγητρίας) καὶ τὸ κατωτέρω τραγοῦδι τοῦ Ἀρχαλοχωρίτη, τὰ ὅποια ἦσαν καὶ τὰ ἀγαπητότερα στὸ χωριό μου.

Διατηρῶ ζωνηρῶς εἰς τὴν μνήμην πόσον τὰ ἡρωϊκὰ αὐτὰ ποιήματα ἠλέκτριζον καὶ ἐδόνουν τὰς ψυχικὰς χορδὰς τῆς νεολαίας κατὰ τὰ χρόνια ἐκεῖνα τῆς σκλαβιάς καὶ ἐξῆπτον τὸ ἐθνικὸν φρόνημα.

Ἡ δὲ ὠραία αὐτὴ συνήθεια συνεχίζεται, ὡς φαίνεται, ἐν Κρήτῃ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, ὅτε οἱ Κρηῖτες ἔφηβοι, —οἱ ἀ γ ε λ α ῖ ο ι,—μετὰ τὰς ἀσκήσεις των, —τοὺς δ ρ ὀ μ ο υ ς,—καὶ οἱ ἄνδρες μετὰ τὰ γεύματα καὶ τὰ δεῖπνά των, —τὰ περίφημα ἀ ν δ ρ ε ῖ α,—ἐψαλλον ποιήματα ἐξυμνοῦντα τὰ ἀνδραγαθήματα τῶν πατέρων καὶ τῶν γενναίων ἀνδρῶν.

Τὸ κατωτέρω ἐπικὸν ποίημα ἐξυμνεῖ ἀ ν δ ρ α γ ἄ θ η μ α ἑνὸς πολεμιστοῦ τῶν Κρητικῶν ἀπελευθερωτικῶν ἐπαναστάσεων: ὁ μικρόσωμος, ἀλλ' ἀνδρείος Κωστής ὁ Ἀρχαλοχωρίτης, εἰς συνάντησίν του μετὸν μεγαλόσωμον καὶ ἐπίσης ἀνδρείον Τοῦρκον *Μακρομέτην*, προσκαλέσαντα αὐτὸν νὰ κάμουν τσιγάρο¹ καὶ ἐπιχειρήσαντα δολίως νὰ τον φονεύσῃ, ὄχι μόνον νὰ διαφύγῃ τὸν θάνατον ἐπέτυχε, διὰ τῆς εὐστροφίας καὶ τόλμης του, ἀλλὰ καὶ νὰ φονεύσῃ αὐτὸς τὸν φοβερὸν καὶ δόλιον ἀντίπαλον. Μονομαχία, ἡ ὅποια δικαίως ἐδόξεσε τὸν κατ' αὐτὴν νικητὴν.

Τὸ συμβὰν αὐτὸ εἶναι γεγονὸς ἱστορικὸν τῆς ἐν Κρήτῃ ἐπαναστάσεως τοῦ 1878, τοπικόν, εἰς τὴν Μεσαρὰ², ἀλλὰ σημαντικόν, διότι, ὡς θὰ ἐκθέσω καὶ κατωτέρω, ὁ φόνος αὐτὸς ἑνὸς σημαίνοντος Τουρκοκρητῶς πολεμιστοῦ καὶ βαθιμοῦχου ἐπέδρασε πολὺ εἰς τὴν ἐπὶ τὰ βελτίω ὑπὲρ τῶν χριστιανῶν τροπὴν τῶν γεγονότων εἰς τὴν περιφέρειαν ἐκείνην καὶ ὠφέλησε τὴν ἐπανάστασιν.

¹Ἐχει ὄθεν τὸ ποίημα τοῦτο, ἐκτὸς τῆς λογοτεχνικῆς ἀξίας του, ὡς λ α ο γ ρ α φ ι κ ο ῦ κειμηλίου, καὶ ἀξίαν ἱ σ τ ο ρ ι κ ῆ ν, ἀφ' οὗ ἐν αὐτῷ περιγράφεται ἐν χαρακτηριστικὸν πολεμικὸν γεγονός.

* * *

Τὸ γεγονός, ὡς καὶ τὸ ποίημα, ἀνήκουν εἰς ἐποχὴν ἐνδιαφέρουσαν. Τὴν ἐποχὴν, δηλαδή, τῶν τελευταίων ἀπελευθερωτικῶν τῆς Κρήτης ἀγώνων, καθ' ἣν οἱ Κρηῖτες εἶχον πλέον κερδίσει ἀρκετὰ διὰ τῶν αἱματηρῶν ἀγώνων των καὶ εἶχον ἀρχίσει νὰ ἐπιβάλλωνται ἠθικῶς ἐπὶ τῶν Τοῦρκων.

²Ὡς φαίνεται ἀπὸ τὴν φρασεολογίαν τοῦ ποιήματος καὶ τὴν πνοήν, ἦτις

¹ Ἴδε σελ. 26, ὑπόσημ. 11.

² Ἡ Μεσαρὰ (=μέση, ὡς οὔσα ἐν μέσῳ ὁρέων) εἶναι μία ἐπιμήκης πεδιάς (κυριολεκτικώτερον κοιλάς), ἡ μεγαλητέρα τῆς Κρήτης πεδινὴ ἔκτασις, κειμένη εἰς τὸ νότιον τμήμα τῆς κεντρικῆς Κρήτης (νομοῦ Ἡρακλείου). Ἐχει μῆκος περὶ τὰ 45 χιλίωμ. καὶ μέσον πλάτος 5. Διαρρέεται ὑπὸ δύο ποταμῶν, τοῦ Ληθαίου ἢ Γέρω Ποταμοῦ καὶ τοῦ Καταράκτου ἢ Ἀναποδάρη, ἀντιθέτως ὁρέωντων.

τὸ διαπνέει ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους, οἱ Κρηῖτες εἶχον πλέον τὴν πεποιθήσιν εἰς τὴν δύναμιν τῶν, καὶ τὸ ἐθνικὸν φρόνημά τῶν εἶχεν ἀναζωογονηθῆ. Ἐν ἀντιθέσει δηλαδὴ πρὸς τὴν παλαιότεραν ἐποχὴν, τὴν λεγομένην τῆς Γενιτσαριᾶς (1770—1821), καθ' ἣν οἱ Χριστιανοὶ εἶχον ὑποστῆ ἐπὶ μακρὸν μαρτύρια καὶ ἐξευτελισμοὺς ὑπὸ τῶν Γενιτσαρῶν καὶ τῶν Ἀγάδων, κατὰ συνέπειαν δὲ καὶ τὰ τραγούδια ἦσαν τότε λυπητερά (θρηνοὶ—πόννοι καὶ καϊμοὶ—), ἥδη πλέον οἱ Κρηῖτες, θαυραλέοι, ἐξωτερικέουν σκοπὸν ἐκδικήσεως, ὡς φαίνεται καὶ ἀπὸ ἀδόμητα δίστιχα ὡς τὸ ἐξῆς :

Σᾶν¹ ἤβαλεν² ὁ Κρητικὸς τὸ Σασεπὸ³ σὴν πλάτη⁴
ἐτότεσας⁵ ἐβγήκεν-ε⁶ τῶν Χριστιανῶ τὸ ἄχι⁷.

Καθίσταντο δὲ τολμηροὶ καὶ ἀπειλητικοί, ἄδοντες καὶ ἐνώπιον Τούρκων δίστιχα ὡς τὸ κατωτέρω :

Ἄρησ⁸ Ἀγᾶ τὸν πίστολο⁹ καὶ πιάσε⁹ τὸ δραπάνι¹⁰,
νὰ πᾶ¹¹ θεορίζης τὴν ταγὴ¹² νὰ τρώῃς¹³ τ' Ἀρεμαζάνι¹⁴.

¹ σᾶν (ἐκ τοῦ: ὡς ἐάν, ὡς ἄν, 'ς ἄν, σᾶν). Ἐνταῦθα ἔχει ἔννοιαν χρονικὴν=ὡς ὅταν, ὅταν, ἀπ' οὗ. Ἀλλαχοῦ ἔχει ἔννοιαν ὑποθετικὴν=ἐάν (λ. χ. σᾶν θέλης, ἔλα) καὶ ἀλλαχοῦ εἶναι ἄκλιτος ἀναφορικὴ ἀντωνυμία=οἷος, ὁποῖος (λ. χ. σᾶν ἐμένα=οἷος εἶμαι ἐγώ).

² ἤβαλε (ἐβαλε). Εἰς τὸ Κρητικὸν γλωσσικὸν ἰδίωμα ἡ χρονικὴ αὐξησης, ἀντὶ συλλαβικῆς, εἶναι συνήθης. Λ. χ. δίδω, ἡδιδα, ἡδωκα.—κάνω, ἤκανα, ἤκαμα—μπαίνω (ἐμβαίνω), ἤμπαινα, ἤμπηκα καὶ ἐμπήκα—παίρνω (ἐπαίρω) ἤπαιρνα, ἤπηρα καὶ ἐπῆρα καὶ πολλὰ ἄλλα, συναντώμενα εἰς τὸ κατωτέρω ποίημα.

³ Τὸ ὄπλον Σασεπὸ (Chassepot) ἦλθεν εἰς τὴν Κρήτην τὸ πρῶτον κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1878 (ἴδε στίχους τοῦ ποιήματος 7—10, 51—62, σελ. 35 καὶ 37) καὶ σχόλια αὐτῶν (σελ. 41 καὶ 44—45), ὡς καὶ ἐν σελ. 27, ὑπόσ. 5.

⁴ Ἡ πλάτη (δωρικὸν πλάτα)=ἡ ὠμοπλάτη, τὰ νῶτα.

⁵ ἐτότεσας ἢ τότεσας ἢ ἐτότε=τότε.

⁶ ἐβγήκεν-ε. Περισπῶ τὴν λέξιν, καίτοι τονιζομένην εἰς τὴν προπαραλήγουσαν, διὰ νὰ μὴ μεταβάλλεται ἡ μορφή της κατὰ τὴν προσθήκην τοῦ τελικοῦ -ε, τὸ ὁποῖον προστίθεται ὡς τελικὸν πρόσφυμα, ἵνα καθίσταται εὐφωτοτέρα—καθαρωτέρα ἡ λέξις. Οὕτω καί: εἶχεν-ε, εἶδεν-ε, ἦτο-νε (ἀντὶ ἦτο καὶ ἦτον), ἦσαν-ιε (ἀντὶ ἦσαν).

⁷ Τὸ ἄχι (ἐκ τοῦ ἄχ, ἄχ-ι, ἄχι)=ὁ ἀναστεναγμός, ἄρα καὶ ἡ ἐκδίκησης κατὰ τοῦ προξενήσαντος τὸ πάθημα· βγάνω τὸ ἄχι μου=ἀνακουφίζομαι ἐκδικούμενος. Ὁ Α ἐβγήκεν ἀπὸ τὸ ἄχι τοῦ Β=τὸν ἐξεδικήθη.

⁸ Ὁ πίστολος ἢ ἡ πιστόλα (λ. ἰταλ. pistola)=μεγάλον πιστόλιον (γαλλ. pistolet).

⁹ πιάσε (πιάνω, δωρικὸν πιάζω, ἐξ οὗ καὶ τὸ πιέζω, συνώνυμον τὸ γαλλικὸν pincer, λαμβάνειν)=λάβε.

¹⁰ Τὸ δραπάνι=τὸ δρέπανον, ἢ δρεπάνη.

¹¹ νὰ πᾶ ἢ νὰ πᾶς (ὑπάγω)=νὰ υπάγης, μεταβῆς.

¹² Ἡ ταγὴ ἢ βρώμη. Εἰρωνικῶς λέγει ταγὴν, ἀντὶ σῆματι (σιτάρι, σῆματι) ἢ κριθῆ (κριθῆ), δηλαδὴ δὲν κρίνει τὸν ἀγᾶν ἄξιον νὰ τρώγῃ καλὴν τροφήν, ἀλλὰ ταγὴν, ἣτις εἶναι τροφή τῶν ἀλόγων.

¹³ νὰ τρώῃς=νὰ τρώγης.

¹⁴ Τὸ Ἀρεμαζάνι, Ρεμαζάνι ἢ Ραμαζάνι (λ. τουρκοαραβικὴ remezan) εἶναι

Καὶ ἀκόμη ἀπροκαλύπτως ἐτραγουδοῦσαν τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ὅτι :

*Τὰ χαλουβάρια¹ τῶν Τουρκῶ καὶ τὰ ταραμπουλόσια²,
χάμαι³ τὰ βάναν οἱ Ῥωμηοὶ καὶ τὰ ἰσαλαπατοῦσα(ν).*

Διὰ τὴν ἀξίαν ὅθεν τοῦ ποιήματος αὐτοῦ, ἰδίᾳ τὴν ἱστορικὴν, ἔκρινε ὠφέλιμον νὰ συνοδεύσῃ τὴν ἐνταῦθα δημοσίευσίν του καὶ τὰ συλλεγέτα στοιχεῖα περὶ τοῦ ἐν αὐτῷ ἐξυμνουμένου πολεμιστοῦ, περὶ τοῦ ὑπ' αὐτοῦ φονευθέντος ἰσαξίου ἀντιπάλου του, περὶ τοῦ λαβόντος χώραν ἀνδραγαθήματος καὶ περὶ τοῦ στιχορρογῆσαντος τὸ ποίημα. *)

Τὸ ποίημα ἐστιχορρογήθη, ὡς συνάγει τις, ἀμέσως μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1878⁴.

Τὸ ἐστιχορρογήσεν ὁ ποιητὴς ἐν Κρήτῃ : εἰς Ἀρκαλοχωρῖ, εἰς Μεγάλον Κάστρο (νῦν Ἡράκλειον) καὶ Καινούργιον χωριὸν. (νῦν Νεάπολιν Μεραμβέλλου), ὅπου διαδοχικῶς διέμενε, ὡς θὰ ἐκτεθῆ κατωτέρω (σελ. 32—34).

Ἐποιήθη ἐπομένως εἰς τὸ γλωσσικὸν ἰδίωμα τῶν ἐπαρχιῶν αὐτῶν, ὡς ὠμιλεῖτο τότε, καὶ ὅπου καὶ μέχρι σήμερον ὠμιλεῖται, ἐξελισσόμενον. Διότι ἀπὸ τοῦ 1912, ἦτοι μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Μεγαλονήσου, τὴν μετὰ τῆς Μητρὸς Πατρίδος πολιτικὴν ἔνωσιν αὐτῆς καὶ τὴν ἔκτοτε ἀλματικὴν πρόοδον

ὁ 9ος μὴν τοῦ τουρκικοῦ ἡμερολογίου, προηγούμενος τῆς ἑορτῆς τοῦ Μπαϊραμίου. Κατὰ τὸν μῆνα αὐτὸν οἱ Τοῦρκοι ἐνήστευον τὴν ἡμέραν καὶ ἔτρωγον τὴν νύκτα.

¹ Τὸ χ α λ ο υ β ἄ ρ ι (λ. τουρκ. salvar) εἶναι β ρ ἄ κ α (ἴδε κατωτέρω, σελ. 30, ὑποσ. 5) ἀπὸ τσόχαν, ἦτοι ὑφασμα ἀκριβό, ἐριοῦχον μονόχρουν, χρώματος βαθέος πρασίνου.

² Τ α ρ α μ π ο υ λ ο ῦ σ ι α = πολυτελῆ στολίδια, ὡς προερχόμενα ἐξ Ἀνατολῆς καὶ δὴ ἐκ τῆς πόλεως Σάμ Ταραμπουλούς, ἦτοι τῆς Συριακῆς Τριπόλεως. Ὑπάρχει καὶ ἡ Τρίπολις (Ταραμπουλούς) τῆς Τραπεζοῦντος καὶ ἡ τῆς Βορείου Ἀφρικῆς (ἰταλικῆς) τοιαύτη (Ταραμπουλούς-ἐλ-Χάρμπ ἢ Γαρμπιέ=ΝΔυτικῇ).

³ χ ἄ μ α ι = χαμαί, κατὰ γῆς.

⁴ Ὁ ποιητὴς ἦτο τότε 30ετῆς περίπου.

*) Τὰ περισσότερα τῶν ἐν τῇ παρούσῃ πραγματείᾳ στοιχείων μοὶ παρέσχον οἱ κάτωθι, τοὺς ὁποίους εὐχαριστῶ :

Μιχαὴλ Ἀνδρέου Βογιατζάκης	ἐτῶν 30, ἐξ Ἀρκαλοχωρίου
Κων. Μπαριτάκης, διδάσκαλος	> 70 >
Ἰ. Νταναλάκης	> 75 >
Ἐμμ. Νιπιθιανάκης	> 67 >
Ἐμμ. Γ. Κουνενάκης, διδάσκαλος	> 39 >
Σωτήριος Ἀλεξάκης	> 88 > Ἀλητζανῆς
Μιχ. Σ. Ἀλεξάκης	> 56 >
Κων. Καπελλάκης, δικηγόρος	> 56 ἐκ Πύργου
Δημ. Ἀναγνωστάκης, πολιτευτὴς	> 67 > Χάρακα
Γ. Σφακιανάκης	> >
Μιχαὴλ Ἀντωνίου Βογιατζάκης ἢ Μπερτσίκουρας	ἐξ Ἡρακλείου.

τοῦ Τόπου, καὶ ἡ γλῶσσα ἐξελίσσειται βελτιουμένη, ἐξαφανιζομένων τῶν ξενικῶν λέξεων, ὑπολειμμάτων τῶν χρόνων τῆς δουλείας.

* * *

Παρέδωκα ἤδη τὸ ποίημα καὶ ἐδημοσιεύθη εἰς τὴν Ἑπετηρίδα τῆς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν (τόμος Γ', 1940, σελὶς 412—416), μὲ σύντομον πρόλογον, εἰς δὲ μνημονεῦμα καὶ τὰς μέχρι τοῦδε γενομένας ἐκδόσεις τοῦ ποιήματος, ἦτοι: α') ὑπὸ Γ. Κ. Σπυριδάκη, περιοδικὸν Κρητικά, Α', 1933, καὶ, ὡς ἐσχάτως ἐπληροφορήθην, εἰς τὸ περιοδικὸν Κρητικαὶ Μελέται (Γ. Σήφακα) ἔτος Α' (1933, τεῦχος 6, σελ. 196—7), β') ὑπὸ Εἰρ. Σπανδωνίδου, Κρητικὰ Τραγούδια, 1935, καὶ γ') ὑπὸ Μιχαὴλ Σ. Ἀλεξάκη, μὲ τὸν τίτλον «ὕμνος τοῦ Κωστῆ Βογιατζάκη, τοῦ Ἀρκαλοχωρίτη», 1938.

Ἐνταῦθα δέ, ἀναδημοσιεύων αὐτό, μετὰ τῶν συλλεγέντων βιογραφικῶν στοιχείων τῶν σχετιζομένων μὲ τὸ ποίημα προσώπων, κατεχώρισα μετὰ τὸ ποίημα καὶ ἐρμηνείαν τῶν ξενικῶν καὶ παρεφθαρμένων λέξεων, ὡς καὶ τὰ ἀναγκαιοῦντα ἐπεξηγηματικὰ σχόλια (σελ. 40—51).

2. Ο ΗΡΩΣ ΤΟΥ ΠΟΙΗΜΑΤΟΣ, ΚΩΣΤΗΣ Ο ΑΡΚΑΛΟΧΩΡΙΤΗΣ

Ὁ Κωστῆς ὁ Ἀρκαλοχωρίτης εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς πολεμιστάς, οἱ ὅποιοι συνήθως δὲν μνημονεύονται εἰς τὰ ἱστορικὰ βιβλία. Εἶναι ἓνας ἀφανὴς ἥρωσ².

² Ἐγεννήθη περὶ τὸ ἔτος 1836 εἰς τὸ χωρίον Ἀρκαλοχωρί³ Μονοφασίου τοῦ Νομοῦ Ἡρακλείου Κρήτης.

¹ Καταχωρίζω ἐνταῦθα τὰ τῆς καταγωγῆς του, διὰ τὸ ὅτι ἡ λεπτομερειακὴ αὐτῆ διήγησις δίδει εἰκόνα τῆς κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Τουρκοκρατίας ἐν Κρήτῃ (1669—1898) ζωῆς καὶ δὴ τῆς πρὸ τοῦ 1878 τοιαύτης.

² Τὸ Ἀρκαλοχωρί εἶναι κώμη εἰς τὰ σύνορα τῶν ἐπαρχιῶν Μονοφασίου καὶ Πεδιάδος, κείμενον περὶ τὰ 32 χιλιόμετρα νοτίως τοῦ Ἡρακλείου. Ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἦτο πρωτεύουσα μεγάλου δήμου ἐξ 24 χωριῶν, σήμερον δὲ εἶναι πρωτεύουσα Κοινότητος, ἣτις περιλαμβάνει τὰ πλησιέστερα ἑννέα χωριά (Ἀλιτζανή, Χουμέρι, Ζήντα, Μυλιαρῖσια, Ἁγία Σεμνή, Γάσι, Μουσοῦτα, Καλὸ Χωριό). Εἰς αὐτὴν ἀνεκαθεν λαμβάνει χώραν κατὰ Σάββατον ἐβδομαδιαία ἀγορὰ (παζάρι). Σήμερον δέ, μὲ τὴν ἐκείθεν διέλευσιν τῆς ἀμαξιτῆς ὁδοῦ—κεντροικῆς ἀρτηρίας ἀπὸ Ἡρακλείου δι' Ἀρκαλοχωρίου καὶ Ἐμπάρου πρὸς Βιάννον,—προοδεύει ἀλματικῶς καὶ ἔχει ἐσχάτως ἐξελιχθῆ εἰς ἀνοοῦσαν κομπολίαν. Τὸ ἔτος 1834 εἶχεν 7 οἰκογενεῖας χριστιανικὰς καὶ 10 τουρκικὰς. Τὸ 1881 εἶχε 212 κατοίκους, ὧν 109 χριστιανοὶ καὶ 103 Τούρκοι. Τὸ 1928 εἶχε 447 χριστιανούς καὶ σήμερον ἔχει περὶ τοὺς 600.

Εἰς τὴν Μεγάλῃν Ἐγκυκλοπαίδειαν «Πυρσοῦ» ἀνεγράφη ὅτι «τὸ ὄνομα Ἀρκαλοχωρί παρήχθη ἐκ τοῦ ἄρκαλος, ὡς ὀνομάζεται ἐν Κρήτῃ ὁ ἄσβός, ὁ τροχός, καθ' ὅσον εἰς τὴν ὄρεινὴν περιφέρειαν, ἔνθα τὸ χωρίον τοῦτο κεῖται, ζῶσιν οἱ ἄσβοι». Ὅμως, οὔτε ὄρεινὴ δύναται νὰ λεχθῆ ἢ περιφέρεια αὐτή,—ἀλλὰ λοφώδης, ἔχουσα πεδινὸν τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ περὶξ ἐδάφους,—οὔτε δὲ πολλοὺς ἀρκάλους (τρό-

Ἦτο ἐν ἀπὸ τὰ δέκα ἕξ (16) τέκνα τοῦ Μιχαῆλ ἢ Μιχαῆλ (Μιχαήλ) Λυγγοῦ. Ἐπώνυμον Λυγγὸς ὑπάρχει καὶ σήμερον ἐν Κρήτῃ, ἀλλὰ δὲν διεπιστώθη συγγένεια πρὸς αὐτὸ τῆς οἰκογενείας τοῦ Ἀρχαλοχωρίτη. Πιθανώτατα ἐλέγετο *λυγγός*¹, διότι ἦτο εὐλύγιτος, ὡς μικρόσωμος καὶ ἰσχνός.

Ἦτο δὲ καὶ ὁ (πατὴρ) Μιχαῆλης Λυγγὸς—*γέννημα* καὶ *θρόμμα*, κατὰ τὴν λαϊκὴν ἔκφρασιν—ἀπὸ τὸ Ἀρχαλοχωρί, ὅπου εἶχε καὶ τρία ἀδελφία: 1) τὸν

χου) ἔχει, ἀλλὰ πολὺ ὀλιγωτέρους, ἐν συγκρίσει μὲ τὰ ἄλλα χωρία καὶ μὲ τὰς ἄλλας ἐπαρχίας. Παρασφύρει βέβαια εἰς τὴν τοιαύτην ἐσφαλμένην ἐτυμολογίαν τὸ σημερινὸν ὄνομα τοῦ χωρίου. Ἄλλ' εἶναι πιθανώτατον ὅτι ἡ ὀνομασία Ἀρχαλοχωρί εἶναι παραφθορὰ τῆς λέξεως Ἀρχαδοχωρί, ἥτοι χωρίον ἢ χωρία τῆς Ἀρχαδίας.

Ἡ ἀρχαία πόλις Ἀρχαδία, λεγομένη καὶ Ἀρχάδες, ἔκειτο εἰς τὴν περιοχὴν αὐτήν. Ἀλλὰ οἱ ἀρχαιολόγοι, ἔνεκα τῆς μὴ ἀνευρέσεως μέχρι τότε σημαντικῶν εὐρημάτων εἰς τὸ Ἀρχαλοχωρί, ἐξέφερον τὴν εἰκασίαν ὅτι θὰ ἔκειτο εἴτε πλησίον εἰς τὸ χωρίον Ἀρχάδι Μονοφατισίου (παρὰ τοὺς συνοικισμοὺς Μελισσοχωρί, Κεφάλαια καὶ Δαμάνια, ὅπου ὑπάρχουσιν ἐρείπια ἀγνώστου πόλεως), εἴτε πλησίον τῶν χωρίων Ἁγίος Θωμᾶς καὶ Ἀρδάχτια Μονοφατισίου. Ὅτε δὲ ἀνευρέθησαν ἐρείπια πόλεως παρὰ τὸ χωρίον Ἀφρατὶ Πεδιάδος, ἐπὶ τοῦ ἐκεῖ λόφου Προφήτου Ἡλία (περὶ τὰ 15 χιλίόμετρα ἀνατολικῶς τοῦ Ἀρχαλοχωρίου), ἐγένετο παραδεκτὸν ὅτι αὐτὰ εἶναι τὰ ἐρείπια τῆς Ἀρχαδίας (κατὰ τὴν γνώμην τοῦ σοφοῦ ἀρχαιολόγου Στεφάνου Ξανθοῦδιδου). Ὅμως καὶ εἰς τὸ Ἀρχαλοχωρί ὑπάρχουσιν ἐρείπια, ἰδίᾳ ἐπὶ τοῦ πλησίον κωνικοῦ λόφου τοῦ Προφήτου Ἡλία (περὶ τὰ 150 μόλις μέτρα νοτιοδυτικῶς τοῦ χωρίου) ἐρείπια συνοικισμοῦ καὶ ἀρχαίου ὕδραγωγείου, —ἐπὶ τοῦ ἰδίου δὲ λόφου, ὑπὸ τοὺς βράχους καταπεσόντος σπηλαίου ἀνευρέθησαν πρὸ τινῶν ἐτῶν (1934) πολλὰ καὶ πολυτιμώτατα ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα καὶ ἰδίως διπλοὶ πελέκεις χρυσοῖ καὶ μεγάλα ξίφη χαλκᾶ, —τὰ μεγαλότερα τῶν μέχρι σήμερον ἀνευρεθέντων ὑπὸ τῆς ἀρχαιολογίας ξιφῶν, —διὰ τὸν πλοῦτον δὲ καὶ τὴν σημαντικότητα τῶν ἀνευρεθέντων ἀντικειμένων, ἀρχαιολόγοι ἐξέφερον τὴν γνώμην ὅτι δὲν ἀποκλείεται τὸ σπήλαιον αὐτὸ τοῦ Ἀρχαλοχωρίου νὰ εἶναι τὸ περιφημον Δικταῖον ἄντρον, —εἰς ὃ οἱ Κουρητες περιέβαλλον τὸν Δία—βρέφος κατὰ τὴν μυθολογίαν, καὶ ὅχι τὸ ἐπὶ τῆς Δίκτης τοιοῦτον. Ἔργον τῶν ἀρχαιολόγων εἶναι βέβαια ἡ συνέχεια τῶν ἐρευνῶν πρὸς ἐξακριβωσιν τῆς θέσεως τῆς Ἀρχαδίας, ἡμεῖς δὲ ἀπλῶς σημειοῦμεν καὶ θέτομεν ὑπ' ὄψιν των ὅτι: 1) ἡ ἀνεύρεσις τοῦ σπηλαίου τοῦ Ἀρχαλοχωρίου μὲ τὰ πολλὰ καὶ σημαντικὰ εὐρήματά του, 2) ἡ ὑπαρξις τῶν πλησίον ἀρχαίων ἐρειπίων καὶ 3) ἡ ὀνομασία Ἀρχαλοχωρί ἐπὶ τῆς περιοχῆς, ἐφ' ἧς τοποθετεῖται ὑπὸ τῶν συγγραφέων ἡ Ἀρχαδία, ἀποτελοῦν συνηγορίας ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ὅτι ἐνδέχεται ἐπὶ τῆς θέσεως τοῦ σημερινοῦ Ἀρχαλοχωρίου νὰ ἔκειτο ἡ ἀρχαία Ἀρχαδία.

Ἀλλὰ καὶ ἂν τὸ χωρίον Ἀρχαλοχωρί δὲν κεῖται ἐφ' ἧς ἀκριβῶς θέσεως ἔκειτο ἡ ἀρχαία πόλις Ἀρχαδία, ἐφ' ὅσον εἶναι βέβαιον ὅτι κεῖται πλησιέστατα καὶ ἐντὸς τῆς περιοχῆς αὐτῆς, φρονοῦμεν ὅτι ἡ ὀνομασία Ἀρχαλοχωρί προήλθεν ἀπὸ τὴν λέξιν Ἀρχαδοχωρί (χωρία ἢ χωρίον τῶν Ἀρχάδων) ἐκ παραφθορᾶς, γενομένης ἕξ ἀμαθείας καθ' οὗς χρόνους ὁ τόπος διετέλει ὑπὸ τὸ σκότος τῆς δουλείας, εἴτε καὶ χάριν ἀστεϊσμοῦ καὶ φιλοπαίγμονος εἰρωνείας νὰ μετεβλήθῃ εἰς Ἀρχαλοχωρί, ὡς δῆθεν χωρίον τῶν ἀρχαίων.

¹ *λυγγός* (ἐκ τῆς *λύγος*, ἧτις ἐν Κρήτῃ λέγεται *λυγιά* καὶ *λυγαριά*, ἕξ ἧς καὶ τὸ *λυγίζω*—κάμπτω) σημαίνει: εὐκαμπτος (ὡς ἡ *λύγος*), εὐλύγιτος. Λέγεται ἐπίσης: ἡ *λυγνὴ* μέση, τὸ σείσμα καὶ τὸ *λύγισμα*, ἢ *λυγερὴ* (εὐλύγιση νεῆαις), κ.λ.

Λαμπρῶν (Λάμπρων), ἀπὸ τὸν ὅποιον κατάγεται ἡ ἐν Ἐρκαλοχωρίῳ οἰκογένεια τῶν *Λαμπροκήδων*. 2) Τὸν Μανώλην, ὁ ὁποῖος ἀπεδήμησεν εἰς τὰ Σφακιὰ ἐπὶ τινα ἔτη καὶ διὰ τοῦτο μετὰ τὴν ἐπάνοδόν του ἐκαλεῖτο Σφακιανός, οἱ δὲ ἀπόγονοί του, — διαμένοντες σήμερον εἰς προάστεια τοῦ Ἑρκαλείου, — φέρουσι τὸ ἐπώνυμον *Σφακιανάκηδες* (τέκνα τοῦ Σφακιανοζαχάρη καὶ τοῦ Σφακιανομιχάλη, ὧν ἡ ἀδελφὴ ἔγινε σύζυγος τοῦ ἐν Ἐρκαλοχωρίῳ διδασκάλου Κων. Μπαριτάκη). 3) Μίαν ἀδελφήν, τὴν ὁποίαν ἐνυμφεύθη κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους τῆς τυραννίας — σύνηθες ἀτύχημα διὰ τὰς ὥραιας νεάνιδας — εἰς πλούσιος Τούρκος ἀγᾶς, καλούμενος Πολυκάτσιος καὶ κατοικῶν εἰς τὸ Καστέλλι Πεδιάδος¹.

Ὁ Μιχάλης Λυγνός, προσληφθεὶς εἰς τὴν ὑπηρεσίαν Ὀθωμανοῦ εἰς τὸ Κάστρο (Ἑρκαλείον), ἔμαθεν ἐκεῖ καὶ τὴν τέχνην τοῦ βαφέως. Ἄλλ' ἐπειδὴ εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ Ὀθωμανοῦ παρὰ τῷ ὁποίῳ διέμενε, προσεπάθησαν νὰ τὸν ἀναγκάσουν νὰ γίνῃ Τούρκος καὶ ἐπεχείρησαν νὰ τὸν *συννοτέγουν*² (περιτάμουν) παρὰ τὴν θέλησίν του — σύνηθες καὶ τοῦτο μέσον ἐξισλαμισμοῦ χριστιανοπαίδων κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας, — ἔφυγεν ἀπὸ τὸ Κάστρο καὶ ἐπανῆλθεν εἰς τὸ Ἐρκαλοχωρίον, ὅπου παρέμεινεν ἔκτοτε, ἐξασκῶν τὴν τέχνην τοῦ *μπογιατζῆ* (βαφέως)³, ἤτοι τὴν βαφὴν ὑφασμάτων ἐντοπίας κυρίως παραγωγῆς, ἐξ ὧν κατασκευάζονται αἱ κρητικαὶ βράκες⁴.

¹ Ἐπὶ Τουρκοκρατίας καθ' ἃς ἐποχὰς ὑπῆρχεν ἀπὴνης τυραννία, ἦτο σύνηθες ἡ ἀρπαγὴ καλλιμύρφων νεανίδων χριστιανῶν καὶ ἡ νύμφεσις τῶν ὑπὸ Τούρκων ἀξιοματούχων. Διὰ τοῦ τρόπου δὲ τούτου ἠξάνετο ὁ ἐν Κρήτῃ τουρκικὸς πληθυσμὸς, διότι ἀποικίας εἰς Κρήτην δὲν ἀπέστειλε τὸ Τουρκικὸν κράτος. Ἀπὸ τῆς κατακτῆσεως τῆς Κρήτης (1669) καὶ ἔκτοτε οἱ παραμεινάντες καὶ ἐγκατασταθέντες εἰς Κρήτην ἄνδρες τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ, Κρήσας ἐνυμφεύοντο. Ἄλλ' ὁ πληθυσμὸς τῶν Τούρκων ἐν Κρήτῃ ἠξήθη καὶ διὰ τοῦ ἐξισλαμισμοῦ καὶ μάλιστα, ὀμιδικοῦ τοιούτου. Εἰς τὴν ἐπαρχίαν ἰδίως τοῦ Μονοφατισίου ὀλόκληρα χωρία ἠναγκάσθησαν νὰ ἐξισλαμισθοῦν. Ἀπὸ τοῦ ἔτους 1770 μέχρι τοῦ 1821, ἐποχὴν τῆς ἀγριωτέρας τυραννίας, λεγομένην καὶ τῆς Γρανιτσαριᾶς, ἐξισλαμίσθησαν 60,000 χριστιανοὶ ἐν Κρήτῃ (ἴδε Στατιστικὴν Σταυράκη, σελίς 153). Τὸν ἰσλαμισμὸν οἱ χριστιανοὶ ἐδέχοντο κατ' ἀνάγκην, ὅταν περιήρχοντο εἰς ἀπελπισίαν καὶ δὲν ἠδύνατο κατ' ἄλλον τρόπον νὰ σώσῃσι τὴν ζωὴν καὶ κυρίως τὴν τιμὴν τῶν οἰκογενειῶν των. Καὶ τὸν ἐδέχοντά φανερά, ἐν ᾧ κρυφίως διετήρουν τὴν θρησκείαν των. Οὕτως εἶχον τουρκικὸν ὄνομα ἐν τῷ φανερῷ καὶ χριστιανικὸν ἐν τῷ κρυπτῷ. Σὺν τῷ χρόνῳ ὅμως, συνεχίζομένης τῆς τυραννίας, αἱ ἐπιγαμίαι, ἃς δὲν ἠδύνατο νὰ ἀποφύγῃσιν, ἢ ἐφαρμογὴ τῶν τουρκικῶν ἐθίμων, καὶ τέλος ἡ λήθη, ἐπέφεραν τὸν πραγματικὸν ἐξισλαμισμὸν των.

² Ἡ *περιτομὴ* τῆς ἀκροποσθίας (ἀκροβυστία, τουρκιστί: *sünnet* — τὸ συννοῦτι καὶ συννοῦτεμα) εἶναι, ὡς γνωστὸν, ἀπαραίτητον θρησκευτικὸν ἔθιμον τῶν Τούρκων καὶ Ἑβραίων, ἀλλὰ καὶ ἄλλων λαῶν.

³ Ὁ *μπογιατζῆς* ἢ ἡ *μπογιατῆ* (λ. τουρκ. *boyacı*) = χρῶμα' *boyatji* = βαφέας.

⁴ Ἡ *βράκα* (λ. κελτικὴ, ἐξ ἧς ἡ ἰταλ. *braca*) εἶναι ἔνδυμα πλατὺ, φθάνον ἀπὸ τῆς ὀσφύος μέχρι τῶν γονάτων. Ἐν Κρήτῃ ἡ *βράκα* εἶναι βαμβάκινες ἢ μάλλινες, καὶ ὑφαίνοντο ἄλλοτε εἰς τὸ οἰκιακὸν ἀργαστήρι (ἐργαστήριον, ἐργαλειός), ἐβάφοντο δὲ εἰς χρῶμα κυανόμαυρον.

Ἐκ τοῦ ἐπαγγέλματός του τούτου ὁ Μιχάλης Λυγνὸς προσέλαβε καὶ τὸ ἐπώνυμον *Μπογιατζάκης* (ἢ *Βογιατζάκης*), τὸ ὁποῖον ἔκτοτε διατηρεῖ ἡ οἰκογένειά του¹.

Ἀπέκτησε δὲ ὁ Μιχάλης Λυγνὸς ἢ Μπογιατζάκης 16 τέκνα, ὧν τὰ 11 ἀρσενικά καὶ τὰ 5 θηλυκά. Ἡ ἀνέκαθεν παρατηρουμένη ἐν Κρήτῃ πολυτεκνία ἦτο μέγα ἀγαθόν, διότι ἀνεπλήρωνε ταχέως τὰ κενά, τὰ δημιουργούμενα ὑπὸ τῶν μεγάλων τότε ἐπιδημιῶν (πανώλης ἰδία), ἐκ τῆς πενίας καὶ ἐκ τῶν κακουχιῶν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς μακραίωνος δουλείας καὶ ὑπὸ τῶν πολέμων (ἐπαναστάσεων), καθ' οὓς, ἐκτὸς τῶν φρονεουμένων ἐγίνετο καὶ ἐκπατρισμός, ἰδίως γυναικοπαίδων, πρὸς διάσωσιν ἐκ τῶν σφαγῶν καὶ ἐκ τῶν ἀτιμώσεων. Ἔνεκα τῶν ἀνωτέρω λόγων ἐπῆρχετο περιοδικῶς μεγάλη ἐλάττωσις τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης, ἀλλ' ἡ πολυτεκνία ἀνεπλήρωνεν αὐθις τὰ κενά.

Ἀπὸ τὰ 16 τέκνα τοῦ Μιχάλη Βογιατζάκη μνημονεύομεν τὰ ἐξῆς ἑννέα : 1) τὸν *Κυριᾶκον Βογιατζάκη*, ὅστις κατόκησεν εἰς τὸ χωρίον Ἴνι (Ἴνατος)², ὅπου κατοικοῦσι καὶ σήμερον οἱ ἀπόγονοί του. 2) Τὸν *Μανώλη* καὶ 3) τὸν *Δημήτρη*, οἱ ὁποῖοι ἀπεδήμησαν εἰς τὸ Κάϊρον τῆς Αἰγύπτου καὶ ἀπέθανον ἐκεῖ. 4) Τὸν *Κωστήν Βογιατζάκη* ἢ *Τσοῦρον*³ ἢ *Ἀρχαλοχωρίτη*, ὅστις ἐξυμνεῖται εἰς τὸ κατωτέρω ποίημα καὶ διὰ τὸν ὁποῖον ἐγράφη ἡ παρούσα μελέτη. 5) Τὸν *Γιάννην Βογιατζάκη* ἢ *Λακέρδα*⁴, ζήσαντα εἰς τὸ Ἀρχαλοχωρί καὶ θανόντα ἐκεῖ τὸ ἔτος 1922, εἰς ἡλικίαν 68 ἐτῶν. 6) Τὸν *Ἀνδρέαν Βογιατζάκη*, ὅστις ὑπῆρξεν ἐπίσης γενναῖος πολεμιστῆς κατὰ τὰς

¹ Ἀτυχῶς, τὰ ἐπώνυμα ἐν Κρήτῃ ἐπὶ τουρκοκρατίας δὲν διατηροῦντο ἐπὶ μακρόν. Ἐν ἀπὸ τὰ πολλὰ κακὰ τῆς δουλείας καὶ αὐτό. Ἐπειδὴ οἱ Τοῦρκοι δὲν εἶχον τότε ἐπώνυμα οἰκογενειακά, ἀλλ' ἐγράφοnton καὶ ἐκαλοῦnton μόνον μὲ τὸ μικρὸν ὄνομα τῶν καὶ τὸ τοῦ πατρὸς τῶν, ἔπραττον τὸ ἴδιον καὶ διὰ τοὺς λοιποὺς ὑπηκόους τῶν. Οὕτω καὶ τῶν χριστιανῶν τὰ ἐπώνυμα, μὴ διαιωνιζόμενα, ἐξηφανίζοντο. Προσέτι ἀπεδίδοντο συνηθέστατα εἰς τὰ άτομα παρὰ νόμιμα, ἦτοι παρωνύμια (παρτσούκλια), τὰ ὁποῖα προσεκολλῶντο ἔκτοτε εἰς τὴν οἰκογένειάν των, ὡς ἐπώνυμα, καὶ παρέμενον ἐπ' ἀρκετόν, ἕως οὗ τὰ ἐξωβέλιζον καὶ τὰ ἀντικαθίστων νέα τοιαῦτα. Οὕτω ὡς ἐλέχθη ἐν τοῖς πρόσθεν (σελίς 11), ἐκ τῆς οἰκογενείας Λυγνοῦ προῆλθον οἱ κλάδοι αὐτῆς : Ἀ μ π ρ ἄ κ η δ ε ς, Σ φ α κ ι α ν ἄ κ η δ ε ς, Β ο γ ι α τ ζ ἄ κ η δ ε ς, ὡς θὰ ἴδωμεν δὲ κατωτέρω, (ὕποσ. 4, καὶ σελ. 13, ὕποσ. 2 καὶ σελ. 33 ὕποσ. 1) καὶ οἱ : Λ α κ ἔ ρ δ α ς, Τ σ ο ῦ ρ λ ο ς, Μ π ε ρ τ σ ἰ κ ο υ ρ α ς. Τὸ ἐπὶ Τουρκοκρατίας δημογραφικὸν αὐτὸ ἄτοπον, ἐμετριάσθη ἀφ' οὗ ἡ Κρήτη διὰ τῶν ἀγῶνων τῆς ἐπέτυχε προνόμια, ἔπαυσε δὲ ὀριστικῶς ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεώς της (1898).

² Τὸ χωρίον Ἴνι, εὐρισκόμενον 7 χιλίωμ. ΝΑ τοῦ Ἀρχαλοχωρίου, κεῖται ἐφ' ἧς θέσεως ἔκειτο ἡ ἀρχαία πόλις Ἴνατος ἢ Εἰνατος καὶ Βίνατος.

³ Ἴδε κατωτέρω, σελ. 13, ὕποσ. 2.

⁴ Ἡ λ α κ ἔ ρ δ α (λ. λατινικὴ *lacerta* καὶ ἰταλικὴ *lacertola*), ἐξ ἧς τὸ παρωνύμιον *Λακέρδα ς*, εἶναι ἰχθύς θαλάσσιος (ὁ σαῦρος, εἶδος παλαμίδος), πωλούμενος παστὸς (ἀλίπαστος). Ἐπώνυμα *Λακέρδα ς*, προελθόντα ἐκ τοῦ αὐτοῦ παρωνυμίου, ὑπάρχουσι καὶ εἰς Ἱερὰπετραν καὶ εἰς ἄλλα χωρία τοῦ Μεγαροβέλλου.

ἐπαναστάσεις τῆς ἐποχῆς του, ὡς γίνεται μνεΐα καὶ εἰς τὸ ποίημα (στίχος 11). Ἔζησεν εἰς τὸ Ἄρκοιολῶρι, ὅπου ἀπέθανε τὸ ἔτος 1932, εἰς ἡλικίαν 70 ἐτῶν, καὶ ὅπου κατοικοῦσι σήμερον τὰ τέκνα του (Μιχάλης, Νίκος, Κώστας, Ζαμπιὰ καὶ Μαρία). 7) Τὴν Παπαδιάν, σύζυγον Γ. Μπαντουβάκη, εἰς Ἄνω Ἀσίτες Μαλεβυζίου. 8) Τὴν Σοφίαν, σύζυγον Ἰ. Καινουργιάκη, εἰς Ἴνι, καὶ 9) τὸν Ἀντώνην Βογιατζάκη ἢ Μπερτοίκουραν¹, τὸν στιχουργήσαντα τὸ ποίημα, ὡς θὰ γίνῃ μνεΐα καὶ κατωτέρω (σελ. 32—34).

Ὁ Κωστής Βογιατζάκης ἦτο ἀναστήματος κάτω τοῦ μετροῦ, ἀλλὰ μὲ ὤμοπλάτην εὐρεΐαν (ἀνοιχτοκουταλάτος, ὡς λέγεται ἐν Κρήτῃ). Ἡ τόλμη δὲ καὶ ἡ ταχυποδία ἦσαν αἱ σημαντικώτεραι πολεμικαὶ ἀρεταὶ του. Κατὰ τὸ χρῶμα ἦτο ὀλίγον ξανθός. Εἰς ὅλα δὲ τὰ χαρακτηριστικά του αὐτὰ τῷ ὁμοίαζε πολὺ καὶ ὁ νεώτερος ἀδελφός του Ἀνδρέας (ποιήματος στίχος 12).

Ἡ τόλμη τοῦ Κωστή ἐξεδηλώνετο καὶ εἰς τὰς συνομιλίας του μὲ Τούρκους, εἰς τὰς ἀπειλὰς τῶν ὁποίων δὲν ὑπεχώρει. Διὰ τὴν ἐπιμονὴν του δὲ τῷ ἀπεδόθη καὶ τὸ παρωνύμιον τσοῦρλος, ἦτοι ἀνένδοτος², καὶ ἡ ἐπωνυμία αὕτη ἀντικατέστησε τὸ οἰκογενειακόν του ἐπώνυμον³. Εἰς ὅλην τὴν περιφέρειαν τῆς Μεσαρᾶς ἦτο γνωστὸς ὡς Τσοῦρλος, ἀντὶ Μπογιατζάκης.

¹ Ἐνύμφρῦθη εἰς τὸ χωρίον Χάρακα⁴ Μονοφατσίου ὅπου καὶ κατόκησεν

¹ Ἴδε κατωτέρω σελ. 33, ὑποσ. 1.

² τσοῦρλοι λέγονται ἐν Κρήτῃ οἱ λίθοι γενικῶς, συνήθως οἱ σφαιρικοὶ καὶ σκληροὶ, ἀλλὰ καὶ οἱ ἀκανόνιστοι. Ἐκ τούτου: τσουρῶ (καὶ εἰς τὴν Δυτικὴν Κρήτην: τσουρῶ—ὅπερ εἶναι τὸ αὐτὸ μὲ τὰ: κυλῶ, κυλίω, κυλινδῶ, κυλινδοῦμαι—)σημαίνει: κυλίω καὶ ἀμεταβάτως: κυλίωμαι· τσοῦρλα=κατηφορικὴ κλιτῦς, εἰς ἣν κυλινδοῦνται οἱ βράχοι· τσοῦρλω=λιθοβολῶ (λ. χ., τὰ παιδιὰ τσουρλοκοποῦν τὰ καρυδία στὴν καρυδιά, κ. λ.). Τσοῦρλος ὄθεν μεταφορικῶς λέγεται καὶ ὁ σκληρὸς ἄνθρωπος, ὁ μὴ μεταπειθόμενος, ὁ πείσμων, ὁ ἀμετάπειστος, ἀνένδοτος. Ἴσως ἐγένετο συμφυρμός καὶ μὲ τὴν λέξιν ζουρλός (ἰταλ. zurro ἢ zurlo=ἀστείος, εὐτράπελος).

³ Ἴδε ἀνωτέρω, σελ. 12, ὑποσ. 1.

⁴ Ὁ Χάρακας εἶναι σημαντικὸν χωρίον εἰς τὴν πέρα ὄριζαν (νοτιανὴν πλευρὰν) τῆς πεδιάδος τῆς Μεσαρᾶς. Τὸ ἔτος 1834 εἶχεν 25 χριστιανικὰς οἰκογενεΐας καὶ 10 τουρκικὰς. Τὸ 1881 εἶχε 338 κατοίκους, ὧν 321 χριστιανοὶ καὶ 17 Τούρκοι, τὸ 1928 εἶχεν 891 Χριστιανούς καὶ σήμερον (1940) ὑπερδιπλασίους. Χάρακια (τὰ) ἐν Κρήτῃ ὀνομάζονται οἱ μεγάλοι καὶ ἐξέχοντες βράχοι, ὡς καὶ οἱ μεμονωμένοι βραχώδεις κρημνοί, οἱ εὐρισκόμενοι συνήθως εἰς ἀποτόμους κλιτεῖς, οἱ καὶ ἄλλως λεγόμενοι δέτες. Ἐκ τούτου θὰ ἠδύνατό τις νὰ συμπεράνῃ ὅτι τὸ χωρίον Χάρακας ἔλαβε τὴν ὀνομασίαν ἀπὸ παρακείμενον μέγαν βράχον (χαράκι ἢ χάρακας) ἢ καὶ ἀπὸ τὸν Βουλισμένον Δέτην, κείμενον πολὺ ἀνατολικώτερον, καὶ περὶ τοῦ ὁποίου γίνεται λόγος κατωτέρω σελ. 23, ὑποσ. 1). Ὅμως τὴν ὀνομασίαν αὐτὴν, Χάραξ, τὸ χωρίον ἔλαβε πιθανώτατα ἀπὸ στρατόπεδον περιχαρακωμένον, ἰδρυθὲν ἐκεῖ ἐπὶ τῆς πρώτης Βυζαντινῆς ἐν Κρήτῃ περιόδου (330—823 μ. Χ.). Χάραξ εἶναι πάσαλος (ἐκ κορμοῦ δενδρυλλίου), χρησιμοποιοῦμενος εἰς κατασκευὴν περιβόλων καὶ χαρακωμάτων, ἄρα καὶ περιχαρακωμένων στρατοπέδων. Ἐκ τούτου: χαράσσω (καὶ χάραξις) ἐσήμαινεν ὀχυρῶν (χρησιμοποιοῦν χάρακας) καὶ χάραξ ἐσήμαινε στρατόπεδον. Μὲ τὸ ὄνομα

ἐπὶ πολλὰ ἔτη, ἐκεῖ δὲ ἐκαλεῖτο Ἄρχαλοχωρίτης, ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ χωρίου καταγωγῆς του, καὶ τὸ παρώνυμον αὐτὸ παρεμέρισε τὸ κακὸν Τσοῦλος. Ὡς ἐκ τούτου καὶ εἰς τὸ ποίημα δὲν ἀναφέρεται τὸ παρώνυμον Τσοῦλος.

Ὁ Ἄρχαλοχωρίτης ἀπέκτησε 4 τέκνα : ἓνα υἱόν, Στυλιανόν, θανόντα εἰς ἐφηβικὴν ἡλικίαν, καὶ τρεῖς θυγατέρας : Ἀσπασίαν, Εἰρήνην καὶ Καλλιόπην. Ἐν τῇ ζωῇ σήμερον εὐρίσκεται μόνον ἡ Καλλιόπη Τσοῦλοπούλα, ἄγαμος, ἔξηκοντούτις, κατοικοῦσα εἰς τὸ Ἄρχαλοχώρι. Λαμβάνει ζηριατικὴν σύνταξιν ἀπὸ τὸ Δημόσιον, χάριν τοῦ ἀγωνιστοῦ πατρὸς της.

Ὁ Κωστής ἦτο λαμπρὸς πολεμιστής. Ἐχρησιμοποιοεῖτο δὲ συνήθως ὑπὸ τῶν Ἀρχηγῶν εἰς ἀποστολάς, εἰς τὰς ὁποίας ἀπαιτεῖτο ὄκνητος.

Καὶ αὐτοβούλως ἀνελάμβανε, μόνος ἢ μετ' ἄλλων, τὰ τιμωρήσει Τούρκους, οἱ ὅποιοι εἶχον κακομεταχειρισθῆ Χριστιανούς καὶ ἐξεδικήθη πολλάκις δι' ἀντιποίνων τουρκικὰς ἀνθαιρέσιαις καὶ καταπιέσεις. Οὗτω ὁ Κωστής κατέστη—ὡς καὶ ἄλλοι κατὰ καιροὺς γενναῖοι—ὁ προστάτης τῶν ἀδικουμένων καὶ καταπιεζομένων Χριστιανῶν (στίχος 10) καὶ ὡς ἐκ τούτου κάρφος εἰς τοὺς ὀφθαλμούς τῶν Τούρκων, οἵτινες προσεπάθουν τὴν ἐξόντωσίν του (στίχος 18).

Μετέσχεν εἰς πάσας τὰς ἐπαναστάσεις τῆς ἐποχῆς του, ἦτοι εἰς τὰς τῶν ἐτῶν 1866—69, 1878, 1889 καὶ 1897, τὸν διεφίμισε δὲ καὶ ἐδόξασεν ἰδίᾳ ὁ φόνος τοῦ ἀνδρείου ἐπίσης Τούρκου Μακρამέτη, ἐπεισόδιον λαβὸν χώραν κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1878,—ὡς θὰ ἐκτεθῆ κατωτέρω (σελὶς 18—32),—ὅτε ὁ Κωστής εὐρίσκετο εἰς τὴν ἀκμὴν τῆς ἡλικίας του (42 ἐτῶν). Διὰ τὸ ἀνδραγάθημά του αὐτό, ἐστιχοῦργήθη ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ του τὸ κατωτέρω ποίημα.

Μετὰ τὸν φόνον τοῦ ἰσχυροῦ ἐκείνου Τουρκοκορητὸς καὶ ληξάσης τῆς τότε ἐπαναστάσεως, ὁ Κωστής, ὡς καὶ πολλοὶ τῶν Ἀρχηγῶν καὶ Ὀπλαρχηγῶν, κατέφυγεν εἰς Ἀθήνας.

Ἐκτοτε, ὡσάκις παρεσκευάζετο νέα ἐπανάστασις (ἢ τοῦ 1889 καὶ ἢ τοῦ 1896—7), ἐπανήρχετο εἰς Κρήτην καὶ μετείχε τοῦ ἀγῶνος, μετὰ τὸ πέρασ δὲ ταύτης ἀπεχώρει αὐθις διὰ Πειραιᾶ, διαμείνας οὕτω ἐκτὸς τῆς Κρήτης κατὰ διαλείματα, ἐπὶ 22 ἔτη.

Κατὰ τὴν ἐν Πειραιεὶ διαμονὴν του (συνοικία Καμίνια), ἐλάμβανε μέτρα ἀσφαλείας του, διότι κατὰ καιροὺς ἤρχοντο ἐκ Σμύρνης μετημφιεσμένοι Τούρκοι, συγγενεῖς τοῦ Μακρამέτη, ἐπιχειροῦντες νὰ τον δολοφονήσωσι.

Χάραξ μνημονεῦνται ὑπὲρ τοὺς 15 τόποι, ἰδίως πόλεις καὶ φρούρια, εἰς χώρας αἵτινες ὑπήγοντο ὑπὸ τὴν Ἑλληνικὴν Βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν (330—1453 μ. Χ.).

Εἰς τὸν Χάρακα ἔγιναν πολλαὶ μάχαι : Τὸ 1346 μ. Χ., μάχη μεταξὺ Ἑνετικοῦ στρατοῦ καὶ Κρητῶν ἐπαναστατῶν ὑπὸ ἀρχηγόν τὸν Μιχαὴλ Ψαρομήλιγγον. Τὸ 1645, μάχη μεταξὺ τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ, ὑπὸ τὸν Χουσεῖν, καὶ τῶν Ἑνετῶν καὶ Κρητῶν, ὑπὸ τὸν Ντελλ' Ἀμάρα. Τὸ 1830, κυκλωθέντες ἐκεῖ 50 Ἑλληνες ἐπαναστάται ὑπὸ τὸν Μαλικιώτην ὑπὸ δεκαπλασίων Τούρκων ἰππέων, ἐσώθησαν μόνον 15.

Μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1897, τελευταίαν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας Κρητικὴν κατὰ τῶν Τούρκων ἐπανάστασιν, παρέμεινε πλέον εἰς τὴν Κρήτην.

Ἀπέθανε καὶ ἐτάφη εἰς τὸ Ἀρχαλοχωρι (στίχοι 117—121) περὶ τὸ ἔτος 1901, εἰς ἡλικίαν 65 ἐτῶν.

Ἡ ἐλευθερία ἀπὸ τετραετίας ἤδη (1898) εἶχεν ἐκτείνει τὰς πτέρυγας τῆς ὑπὲρ τὴν Ἑλληνικὴν Μεγαλόνησον, τὴν ἀγαπητὴν Γενnéτειραν, διὰ τὴν ὁποίαν ὁ Κωστῆς ἠγωνίζετο εἰς ὅλην του τὴν ζωὴν.

Ἄν καὶ δὲν εἶχε γίνῃ τότε ἀκόμη ἢ μετὰ δεκαετίαν πραγματοποιηθεῖσα (1912) ἐπίσημος ἀναγνώρισις τῆς *Ἐνώσεως* τῆς Κρήτης μετὰ τὴν Μητέρα Ἑλλάδα, ὅμως εἶχεν ἀνατεῖλει πλέον εἰς τὴν Κρήτην ὁ ἥλιος τῆς Ἑλληνικῆς ἐλευθερίας.

Καὶ ὁ Κωστῆς ἀπέθανεν εὐχαριστημένος.

3. Ο ΦΟΝΕΥΘΕΙΣ ΥΠΟ ΤΟΥ ΚΩΣΤΗ ΜΑΚΡΑΜΕΤΗΣ

Ὁ Ὀθωμανὸς Μακρομέτης, τοῦ ὁποίου τὸ πραγματικὸν ὄνομα ἦτο Ἄλῆς¹ Ἀμετάκης ἢ Ἀχμετάκης², κατήγετο ἀπὸ τὸ χωρίον Ἀποστόλοι Πεδιάδος³.

Ἦτο ἀνὴρ ῥωμαλέος καὶ ὑψηλόσωμος, διὰ τὸ ὑψηλὸν του δὲ ἀνάστημα τῷ εἶχεν ἀποδοθῆ τὸ παρωνύμιον *Μακρομέτης* (μακρὸς Ἀμέτης)⁴.

Ἐποπεσὼν εἰς ἐγκλημα, — ἦτοι φονεύσας ἕτερον Ὀθωμανόν, ὅστις εἶχε διαφθεῖρει τὴν ἀδελφὴν τοῦ Ἄλῆ, ὑποσχθεὶς εἰς αὐτὴν γάμον, ἀλλ' ἀθετήσας ἔπειτα τὴν ὑπόσχεσίν του, — συνελήφθη καὶ ἀπεστάλη εἰς τὴν Χώραν⁵ ἢ τὸ Μεγάλον Κάστρο, (τὸ ὁποῖον ἀπὸ τοῦ 1832 εἶχον ἀρχίσει οἱ μορφωμένοι Κρητῆς νὰ ὀνομάζουσι Ἡράκλειον), καὶ ἐκεῖθεν εἰς τὰ Χανιά, ὅπου εἶχε μεταφερθῆ ἐκ Μεγάλου Κάστρου ἢ ἔδρα τοῦ Βιλαετιοῦ τῆς Κρήτης ἀπὸ τοῦ ἔτους 1858. Ἐκεῖ δικασθεὶς ἐφυλακίσθη καὶ ἐξέτισε τὴν ποινὴν του.

Βραδύτερον δὲ ἐπανελθὼν εἰς τὸ Μεγάλον Κάστρο, διωρίσθη εἰς τὸ χωρίον Πύργος⁶, ἔδραν καὶ τότε, ὡς καὶ σήμερον, τῶν ἀρχῶν τῆς ἐπαρχίας Μο-

¹ Τὸ ὄνομα Ἄλῆς (τουρκ. Ali, Ἄλῆ καὶ Ἀαλῆ) σημαίνει: ὑψηλός, ἔξοχος.

² Τὸ ὄνομα Ἀχμέτ, Ἀμέτ (ἀραβ. καὶ τουρκ. Ahmet) σημαίνει λιαν ἐπαινετός.

³ Οἱ Ἀποστόλοι, χωρίον περὶ τὰ 4 χιλιόμε. δυτικῶς τοῦ Καστελλίου Πεδιάδος.

⁴ Ἡ προσωνομία τοῦ ὑψηλοσώμου Ἄλῆ, υἱοῦ τοῦ Ἀχμέτ, θὰ ἦτο ἀκριβεστέρα: Μακροαλῆς καὶ ὄχι Μακρομέτης. Ἄλλ' ἐπειδὴ τότε ἐν Κρήτῃ—καὶ ἐν Τουρκίᾳ—ἐπεκράτει τὸ ὄνομα τοῦ πατρός, ἐπέχον θέσιν ἐπωνύμου, ἐκλήθη Μακρομέτης.

⁵ Χώραι, ἐν Κρήτῃ καὶ εἰς τὰς νήσους, ἐκαλοῦντο μέχρι τοῦ 1900 περίπου, ὑπὸ τῶν χωρικῶν, αἱ πόλεις, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ χωρία.

⁶ Ὁ Πύργος, κεῖται εἰς τὴν ΝΑ πλευρὰν τῆς πεδιάδος τῆς Μεσαρᾶς, εἰς τοὺς πρόποδας τῶν Ἀστερουσίων (Κόφινα). Τὸ ἔτος 1834 εἶχε 30 οἰκογενεῖας Τουρκικὰς καὶ μόνον 2 χριστιανικὰς. Τὸ 1881 εἶχε 349 κατοίκους, ὧν 51 Χριστιανοὶ καὶ 298

νοφατίου, με βαθμόν τινα (ὄμπαχης ἀρχικῶς, ἦτοι ἐνωμοτόρχης Χωροφυλακῆς), ἐκτελῶν εἰς τὴν περιφέρειάν του ἀστυνομικὰ καθήκοντα, με ἐξουσίαν Γενιτσάρου τῶν παλαιότερων ἐποχῶν.

Ἀπέκτησε δὲ σὺν τῷ χρόνῳ καὶ πλοῦτον καὶ δὴ ἀκίνητον περιουσίαν εἰς τὸ ἔξωθι (ΝΑ) τοῦ Μεγάλου Κάστρου προάστειον Ἅγιος Ἰωάννης, φερόμενος ὡς φεουδάρχης τοῦ ἐκεῖ συνοικισμοῦ

Εἰς τὸν Πύργον, ὅπου διέμενε συνήθως, ὡς ἐκ τῆς ἐκεῖ ὑπηρεσίας του ὡς ἀστυνομικοῦ, ἐνυμφεύθη ὀθωμανίδα ἀπὸ τὸ πλησίον τουρκικὸν τότε χωρίον Δωράκι¹.

Ἐφημιζετο διὰ τὴν ἀτομικὴν του ἀνδρείαν καὶ κατὰ τὰς ἐπαναστάσεις ἐγίνετο μπαϊρακαγασῆς, ἦτοι ἐτίθετο ἐπὶ κεφαλῆς μπαϊρακιοῦ, τουτέστι σώματος ἐντοπίων ἀτάκτων.

Οἱ Τουρκοκρῆτες, προνομιακῶς, ὡς γνωστόν, δὲν ἐστρατολογοῦντο ὑπὸ τῆς Τουρκίας διὰ τὸν στρατόν της, ἀλλὰ παρέμενον ἐν Κρήτῃ, κατὰ δὲ τὰς συχνὰς Κρητικὰς ἐπαναστάσεις ὀπλίζοντο ὑπὸ τοῦ Τουρκικοῦ κράτους καὶ ὀργανούμενοι εἰς σώματα (τὰ μπαεράκια)² ἐχρησιμοποιοῦντο ἐν συμπτῶσει μετὰ τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ εἰς τὴν καταστολὴν τῶν ἐπαναστάσεων.

Μὲ τὸν Κωστῆν Τσοῦρλον, τὸν Ἀρκαλοχωρίτην, ἐγνωρίσθη ὁ Μακρομέτης καὶ ἦσαν φίλοι. Φίλοι δηλαδὴ κατὰ τὰς εἰρηνικὰς περιόδους. Διότι, κατὰ τοὺς πολέμους, ἡ ἀγάπη τῆς ἐλευθερίας τῆς πατρίδος καὶ τὸ πρὸς αὐτὴν καθῆκον, ἔθετε βέβαια κατὰ μέρος τὴν ἀτομικὴν φιλίαν.

Κάποτε, ἐν εἰρηνικῇ περιόδῳ, — ἂν καὶ δὲν ὑπῆρχεν εἰρήνη ποτὲ ἐν Κρήτῃ κατὰ τοὺς καιροὺς τῆς διαβιώσεώς της ὑπὸ ξένον δυνάστην, — ἐν ἐπεισόδιον ἐθνικῆς σημασίας καὶ αὐτό, ἔφερον ἀντιμετώπους τοὺς ἀνωτέρω δύο ἄνδρας: Ὀλίγον πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1878, εἰς τὸ ἔξ ὀλοκλήρου ὀθωμανικὸν χωρίον Δωράκι, εἰς Ὀθωμανός, ὀνόματι *Κουλοῦλος*, ἠθέλησε νὰ προσέλθῃ εἰς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν μετ' ὅλης τῆς οἰκογενείας του.

Ἦτο τοῦτο σύνθηρες: Εἰς τὰς ἐποχὰς τῆς ἀγρίας τυραννίας, πολλοὶ χριστιανοί, ὅσοι δὲν ἠδύνατο νὰ ἐκπατρισθῶσι, διὰ νὰ ἀποφύγουν τὰς διώξεις καὶ βασάνους, καὶ ἰδίᾳ τὴν ἀτίμωσιν, ἠναγκάζοντο — ὑπὸ τὴν μάχαιραν πολλὰκις — νὰ ἀλλαξοπιστήσωσιν³ ἢ νὰ προσποιηθῶσιν ὅτι ἠσπασθήσαν τὴν θρη-

---

Τουρκοί, τὸ 1928 εἶχε 585 Χριστιανούς καὶ σήμερον περὶ τοὺς 1300. Τὴν ὀνομασίαν ἔχει ἀπὸ τοῦ ἐν αὐτῷ Βυζαντινοῦ πύργου, οὗτινος σφύζονται καὶ σήμερον ἐρείπια καὶ ὅστις καλεῖται ἄρχοντζιά (μέγαρον τοῦ ἀρχοντος). Ἐπίσης σφύζεται ἐκεῖ καὶ Βυζαντινὸς ναὸς μετὰ τοιχογραφίων.

¹ Τὸ Δωράκι (πιθανῶς Θεοδοράκι) εἶναι μικρὸν χωρίον περὶ τὸ 1 χιλίον, δυτικῶς τοῦ Πύργου. Τὸ 1881 εἶχεν 196 κατοίκους, πάντας Τούρκους, τὸ 1928 εἶχεν 115 Ἑλληνας καὶ σήμερον (1940) περὶ τοὺς 300.

² Τὸ μπαεράκι ἢ μπαϊράκι (λ. τουρκ. bayrak) = σημαία, εἶτα δὲ καὶ σῶμα στρατιωτικὸν (τάγμα ἢ σύνταγμα), ἔχον σημαίαν.

³ Ἴδε σελ. 11, ὑποσ. 1.

σκείαν τοῦ Ἰσλάμ καὶ νὰ μένωσι κρυπτοχριστιανοί, προσευχόμενοι ἐν κρυπτῶ εἰς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν. Εἰς ἐποχὰς δὲ καθ' ἃς, ἀναθαρροῦντες οἱ Ἕλληνες καὶ ἐξεγειρόμενοι, ἐπεβάλλοντο εἰς τοὺς δυνάστας, ἐγίνετο τὸ ἀντίθετον : οἱ Τοῦρκοι προσήρχοντο εἰς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν, ἢ μᾶλλον ἐπανήρχοντο εἰς ταύτην, ἀφ' οὗ, ἢ ἦσαν κρυπτοχριστιανοὶ ἢ ἐγνώριζον ἐκ παραδόσεως ὅτι οἱ πάπποι ἢ πρόπαπποὶ τῶν ἦσαν χριστιανοί¹.

Ὅταν ἀνεκοινώθη ἡ ἐπιθυμία τοῦ Ὀθωμανοῦ Κουλούλου εἰς τοὺς προὔχοντας τοῦ χωρίου Χάρακα, ἔνθα καὶ οἱ ἐπαναστατικοὶ Ἀρχηγοὶ Χαράλαμπος Ἀγγελιδάκης καὶ Ἰωάννης Αἰνικολιώτης, ἀπέστειλαν οὗτοι εἰς τὸ Δωράκι τὸν τολμηρὸν Κωστὴν Τσοῦρλον, κατοικοῦντα εἰς Χάρακα, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη (σελὶς 13), νὰ παραλάβῃ τὸν Κουλούλον μετὰ τῆς οἰκογενείας του καὶ τον συνοδεύσῃ εἰς τὸν Χάρακα.

Ἀλλὰ, κατὰ τὴν στιγμήν τῆς προετοιμασίας πρὸς ἀναχώρησιν ἀπὸ τὸ Δωράκι—χωρίον τῆς συζύγου τοῦ Μακραμέτη—συνέβη νὰ ἔλθῃ καὶ ὁ Μακραμέτης ἐκεῖ ἐκ Πύργου. Εἶδεν οὗτος ἕξω ἀπὸ τὸ σπίτι τοῦ Κουλούλου ζῶσα σμαρωμένα (ἡμιόνους μὲ τὰ σάγματά των). Ἐπλησίασε καὶ εἰσελθὼν εἰς τὴν οἰκίαν παρατηρεῖ δέματα ρούχων συνεσκευασμένα καὶ ἐτοιμαζόμενα πρὸς φόρτωσιν, ἐν τῷ μέσῳ δὲ τῆς οἰκογενείας τοῦ Κουλούλου καὶ τὸν Κωστὴν. Ὑποπτεύθη.

Καὶ ἐπειδὴ δὲν του ἐδόθησαν, ὡς ἦτο φυσικόν, σαφεῖς καὶ ἐπαρκεῖς ἐξηγήσεις, ἦλθεν εἰς φιλονεικίαν μὲ τὸν Κωστὴν, τοὺς δὲ λόγους ἐπηκολούθησε διαπληκτισμός, καθ' ὃν ὁ μικρόσωμος Κωστῆς κατεβλήθη ὑπὸ τοῦ μεγαλοσώμου καὶ ῥωμαλεοτέρου Μακραμέτη. Ἐκ τῶν κτυπημάτων μάλιστα, κατὰ τὸν διαπληκτισμὸν, ἐξάλισθη ὁ Κωστῆς, καί, ὡς λέγουσιν, ἐλιποθύμησεν, ἢ δὲ ἀναχώρησις ἐματαιώθη τότε.

Ἀλλ' ἀφ' οὗ ἀπεμακρύνθη ὁ Μακραμέτης, ὁ δὲ Κωστῆς ἐξεζαλίστηκε καὶ συνῆλθε, — τσοῦρλος, ὡς ἦτο, ἦτοι ἐπίμονος καὶ τολμηρὸς (ἴδε ἀνωτέρω σελ. 13, ὑποσ. 2), δὲν ἀνεχώρησεν ἄπρακτος. Παρέλαβε καὶ ὠδήγησε τὸν Κουλούλον μὲ ὅλην τὴν οἰκογένειάν του εἰς Χάρακα, ἐτελέσας τὴν ληφθεῖσαν ἐντολήν· ἔπειτα ἐκεῖθεν τὴν ὠδήγησεν εἰς Ἅγιον Νικόλαον², ὁπόθεν, τῇ μερίμνῃ του, καὶ τῶν καπετανέων, ἐπεβιβάσθη αὐτὴ διερχομένου πλοιαρίου καὶ ἀπεστάλη εἰς Πειραιᾶ. Εἰς Ἀθήνας ὁ Κουλούλος ἐβαπτίσθη, λαβὼν τὸ ὄνομα Ἀναστάσιος, ὡς ἐπίσης ἐβαπτίσθη ὅλη ἡ οἰκογένειά του (γυναῖκες, παιδιὰ).

Ἐκτοτε ἡ πρόωγν μετὰ τὸν Κωστὴ Τσοῦρλον καὶ Ἀλῆ Μακραμέτη φιλία εἶχε μετατραπῆ εἰς μῖσος.

¹ Τοῦλάχιστον ἐκ μητρὸς, ὑποσ. 1 σελ. 11.

² Ναὸς καὶ συνώνυμος συνοικισμὸς—μικρὸν χωρίον—εἰς τὴν νοτιὰν κλιτῶν τῶν Ἀστερουσίων, παρὰ τὸ χωρίον Καπετανιανὰ.

4. ΤΟ ΑΝΔΡΑΓΑΘΗΜΑ. ΦΟΝΟΣ ΤΟΥ ΜΑΚΡΑΜΕΤΗ.

Πῶς ἐξεργηγνύοντο αἱ Κρητικαὶ ἐπαναστάσεις

Εἰς τοὺς μελετῶντας τὴν ἔθνικὴν ἡμῶν ἱστορίαν εἶναι γνωστὸν τὸ πῶς προεκαλοῦντο αἱ ἐπαναστάσεις ἐν Κρήτῃ ἀνέκαθεν, καὶ δὴ αἱ κατὰ τῶν τελευταίων δυναστῶν τῆς, Ἑνετῶν καὶ Τούρκων.

Ὁ πόθος τῆς ἐλευθερίας ἦτο πάντοτε ἄσβεστος. Ὁ πόθος δὲ αὐτὸς πρὸς ἀπελευθέρωσιν ἦτο ἡ αἰτία τῶν ἐξεγέρσεων.

Ἀφορμαὶ ἐδίδοντο ἐκάστοτε ἐκ τῶν καταπιέσεων καὶ αὐθαιρεσιῶν τῶν τοπικῶν ἀρχῶν τοῦ ξένου δυνάστου, τῶν ὀργάνων τῶν καὶ τῶν ἐντοπίων ὁμοεθνῶν αὐτοῦ. Ἐπίσης καὶ ἐκ τῆς ἐπιβολῆς φορολογιῶν, ἐν ᾗ ἔργα κοινωφελῆ δὲν ἐγίνοντο τότε εἰς τὸν Τόπον.

Οἱ Κρῆτες, λαὸς φιλελεύθερος, ὡσάκις αἱ καταπιέσεις ηὔξάνοντο, προέβαινον εἰς ἀρνησιν πληρωμῆς φόρων καὶ εἰς ἀντίποινα κατὰ τῶν βιαιοτήτων: Μεμονωμένοι ἢ ὁμαδικοὶ φόνοι ἐλάμβανον χώραν, συμπλοκαὶ μικρᾶς ἢ μεγάλης ἐκτάσεως διεδέχοντο ἀλλήλας πολλαχοῦ, εἰς τὰς πόλεις καὶ ἰδίᾳ εἰς τὴν ὑπαιθρον, ὃ στρατὸς τοῦ κατακτητοῦ ἐπενέβαινε, ἢ πυρκαϊὰ ἤναπτε καὶ ταχέως ἐξετείνετο ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον τῆς Μεγαλονήσου. Ἴδου ἡ ἐπανάστασις. Εἰς τὰ βουνὰ καὶ τὰ λαγκαδία ἀντιλαλοῦσαν τὰ ἠρωϊκὰ τραγούδια—οἱ ὕμνοι τῆς ἐλευθερίας—ἐναρμονιζόμενα μὲ τοὺς κρότους τῶν τουφεκιῶν.

Σώματα ἐπαναστατῶν συνεκροτοῦντο καὶ ὀργανοῦντο στοιχειωδῶς ὑπὸ ἀρχηγούς, τοὺς ὑπερέχοντας, τοὺς πλέον τολμηροὺς καὶ ἐν γένει τοὺς ἱκανωτέρους. Κολόννες¹ ἐστήνοντο, ἦτοι κέντρα ἐπαναστατικῶν συγκεντρώσεων ἐδημιουργοῦντο εἰς κατάλληλα ὄρεινὰ χωρία, ὡσεὶ ἐπαναστατικὰ στρατόπεδα, ὅποθεν ἐξαπεστέλλοντο ὁμάδες καὶ τμήματα, ἅτινα διέτρεχον τὰς ἐπαρχίας πρὸς ἐνθάρρουνσιν τῶν Ἑλλήνων καὶ καταπτόησιν τῶν ἐχθρῶν.

Ὁ κατακτητής, —καὶ διὰ τὴν νὰ περιορισθῶμεν εἰς τὴν τελευταίαν τῶν ἐποχῶν τῆς δουλείας, —ἡ Τουρκία, ἔστελλεν ἐνισχύσεις εἰς τὸν ἐν Κρήτῃ στρατὸν τῆς καὶ ἐκ παραλλήλου ὀργάνωνε σώματα ἀτάκτων ἐκ τῶν ἐντοπίων ὁμοεθνῶν τῆς², τὰ ὁποῖα συνεργοῦντα μετὰ τοῦ στρατοῦ, περιήρχοντο μετ' αὐτοῦ ἢ καὶ αὐτοτελῶς τὴν ὑπαιθρον, πρὸς κατατυράννισιν καὶ τρομοκρατήσιν τοῦ Χριστιανικοῦ, ἦτοι τοῦ Ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ, προστασίαν δὲ τοῦ Τουρκικοῦ, ἦτοι τῶν ἀγάδων (στίχοι 15—16 τοῦ ποιήματος).

¹ Ἡ κολόννα (λ. ἐνετ.-ιταλ. colonna) = στήλη, καὶ μεταφορικῶς: ὄρθωσις. ἐξεγερσις καὶ ἐπαναστατικὸν κέντρον ὡς στρατιωτικὴ λέξις = φάλαγξ.

² Ἴδε ἀνωτέρω, σελ. 16, στ. 13-17.

Οἱ Κρηῖτες, ἄοπλοι ὄντες, ὠπλίζοντο κατὰ μέγα μέρος μόνον μὲ ῥόπαλα, ἔπειτα δὲ ἀπὸ τὰ ὄπλα ἅτινα ἀνήραζον ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους κατὰ τὰς συμπλοκάς καὶ μάχας καὶ ἀπὸ τὰ κατὰ καιροὺς ἀποστελλόμενα τοιαῦτα ἐξ Ἑλλάδος, μερίμνη καὶ δι' ἐράνων τῶν ἐκτὸς τῆς Νήσου Κρητῶν καὶ τῶν ὁμοειδῶν. Ἄλλὰ πάντοτε τὰ ὄπλα αὐτὰ ἦσαν ἀνεπαρκῆ, καὶ διὰ τοῦτο ἦσαν πολύτιμα, μέγα δὲ μέρος πολεμιστῶν μετεῖχε τῶν μαχῶν ἄοπλον, ἢ ἀτελέστατα ὠπλισμένον.

Ἐπίσης κατέφθιανον ἐθελονταὶ οἱ ἐκτὸς τῆς Κρήτης Κρηῖτες καὶ ἄλλοι γενναῖοι ὁμοειδεῖς.

Ἦρχιζαν οὕτω αἱ συγκρούσεις στρατοῦ καὶ ἐπαναστατῶν, διαδεχόμεναι ἀλλήλας ἀνὰ τὰς ἐπαρχίας τῆς Νήσου, δηώσεις καὶ διαρπαγαὶ (τὰ πλιατσικολογήματα¹ καὶ τὰ τάρταλα²), ἀναρχία καὶ ζωὴ φρικώδης. Οὐδεμία ἀσφάλεια τῶν πολυτίμων ἀγαθῶν, τιμῆς καὶ ζωῆς. Καὶ τὸ αἶμα ἔρρεεν.

Ἐπηκολούθει ἡ ἀποστολὴ εἰς τὴν Νήσον πολυπληθεστέρου στρατοῦ ὑπὸ ἱκανοὺς στρατηγούς τοῦ δυνάστου καὶ ἡ τυραννία ἐπεβάλλετο οὕτω διὰ τῆς ἰσχυρᾶς στρατιωτικῆς δυνάμεως, κατὰ τῆς ὁποίας οἱ κατὰ τὸ πλεῖστον ἄοπλοι καὶ στρατιωτικῶς ἀνοργάνωτοι Κρηῖτες δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀντέχουν ἐπὶ μακρὸν παλαίοντες καὶ ἀποδεκατιζόμενοι.

Ἐν ᾧ δὲ ὁ ἐχθρὸς ἐφωδιάζετο ἐπαρκῶς ἔξωθεν, αἱ ἐστίαί τῶν ἐπαναστατῶν εἶχον μεταβληθῆ εἰς σωροὺς καπνιζόντων ἔρειπίων, καὶ οὕτω ἡ πεῖνα καὶ τὰ ψύχη εἰς τὰ ὄρη ἀπεδεκάτιζον τοὺς ἐναπομένοντας γενναίους.

Οὕτως ὑπέκυπτεν ἐκάστοτε ἡ πολυπαθὴς Κρήτη εἰς τοὺς ἰσχυροὺς δυνάστας.

Αἱ ἐπὶ Τουρκοκρατίας, — θὰ ἐπεξετείνετο ὑπερμέτρως ἡ παρούσα πραγματεία, ἂν ἡσχολεῖτο καὶ μὲ προγενεστέρας περιόδους, — σημαντικώτεραι τῶν Κρητικῶν Ἐπαναστάσεων εἶναι αἱ τῶν ἐτῶν : 1770, 1821—30, 1833, 1841, 1858, 1866—69, 1878, 1889 καὶ 1897.

Ἄλλ' ἦσαν πολλαὶ αἱ μικρότεραι κατὰ τόπους διαδοχικαὶ ἀνωμαλῖαι, μικροσυμπλοκαὶ καὶ ἐν γένει τοπικαὶ ἐξεγέρσεις, καταπνιγόμεναι ἐν τῇ γενέσει τῶν βιαίως ἢ διαλλακτικῶς. Εἶναι αὐταὶ γνωσταὶ ὑπὸ τὰ ὀνόματα : *σιαματᾶς*, *καυγᾶς*, *πατιρντί*, *ἀναμπομπούλα*, κ. λ.³

¹ πλιάτσικο (λ. βουλγαρικῆ) = πλιέτσκα) = λεία, λάφυρον· πλιατσικολόγημα = διαρπαγή, λαφυραγωγία· πλιατσικολόγοι = οἱ λαφυραγωγοί.

² Τὰ τάρταλα = τὰ διαρπαζόμενα καὶ μεταφερόμενα ἀντικείμενα, ἐπιπλα, κ. λ.

³ Ὁ *χιαματᾶς* (λ. περσικῆ *samata*) = θόρυβος. Ὁ *καυγᾶς* (λ. τουρκοπερσικῆ *kavga*, ἴσως πεπονημένη ἐκ τοῦ θορύβου τῆς ἔριδος) = πόλεμος, μάχη, διαπληκτισμός, ἔρις, φιλονεικία. Τὸ *πατιρντί* (λ. τ. *patirdi*) = ἀντίστασις, φασαρία. Ἡ *ἀναμπομπούλα* (λ. πεπονημένη) = ὄχλαγωγία.

Ἡ Ἐπανάστασις τοῦ 1878.

Οὕτω τὸ Κρητικὸν ἠφαίστειον ἐφαίνετο ἐκάστοτε σβεννύμενον διὰ τὴν ἐπαναλάβη τὴν δράσιν του ἐν καιρῷ : ὅταν θὰ ἐπουλοῦντο ὅπως-ὅπως τὰ τραύματα, θὰ παρουσιάζετο δὲ καὶ εὐθὺς περιστάσις ἐκ γεγονότων ἐξωτερικῶν.

Μετὰ τὴν τριετὴ καταστρεπτικὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1866—69 ἡ Κρήτη ἠσύχασεν ἐπὶ δεκαετίαν. Ἦσχολεῖτο δηλαδὴ εἰς τὴν ἐπούλωσιν τῶν πληγῶν τῆς καὶ εἰς ἐτοιμασίαν πρὸς νέαν ἐξέγερσιν. Καὶ ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ Ρωσσοτουρκικοῦ πολέμου τοῦ 1877—8, εἰς ὃν ἠττήθη ἡ Τουρκία, οἱ Κρητῆς ἠγέρθησαν (2 Φεβρουαρίου 1878).

Διὰ τῆς ἐπαναστάσεως ταύτης τοῦ 1878, κατασταλείσης ὡς καὶ αἱ προηγούμεναι, οἱ Κρητῆς ἐπέτυχον τὴν κληθεῖσαν σύμβασιν τῆς Χαλέπας (3/15 Ὀκτωβρίου 1878), δι' ἧς παρεχώρηθησαν ὑπὸ τῆς Τουρκίας προνόμια εἰς τὴν Νῆσον.

Μάχη εἰς Δαμάντρι. Διαρκούσης τῆς ἐπαναστάσεως ἐκείνης, τέλη Ἀπριλίου τοῦ 1878, σημαντικὸν τμήμα τοῦ τακτικοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ ἐξῆλθεν ἀπὸ τὴν Χώραν—τὸ Μεγάλον Κάστρο—καὶ ἔστησε τὸ στρατόπεδόν του παρὰ τὸ τουρκικὸν χωρίον Λιγόρτυνον¹ τῆς ἐπαρχίας Μονοφατισίου², εὐρισκόμενον εἰς θέσιν ὑψηλὴν ἐν τῇ βορείᾳ πλευρᾷ τῆς πεδιάδος τῆς Μεσαρᾶς καὶ δεσπόζουσαν αὐτῆς.

Μετὰ τοῦ στρατοῦ συνεστρατοπέδευε καὶ συνέπραττε σῶμα ἀτάκτων, βασιβουζούκων³ καὶ ἐντοπίων.

Τὴν 1ην Μαΐου 1878 οἱ ἐπαναστάται τῆς περιφερείας Μεσαρᾶς, συγκεντρωθέντες εἰς Χάρακα, ὅπου ἡ ἐπαναστατικὴ κολόνα⁴, καὶ ἐκκινήσαντες κατὰ τοῦ εἰς Λιγόρτυνον ἐστρατοπεδευμένου ἐχθροῦ ἀντεμετωπίσθησαν ὑπ' αὐτοῦ

¹ Ἡ Λιγόρτυνος. Εἶναι χωρίον ἄσχετον μὲ τὴν ἀρχαίαν μεγάλην πόλιν Γόρτυνα. Τὸ ἔτος 1834 εἶχε 2 χριστιανικὰς οἰκογενεὰς καὶ 15 τουρκικὰς. Τὸ ἔτος 1881 εἶχε 166 κατοίκους, ὧν 163 Τούρκοι καὶ μόνον 3 χριστιανοί· τὸ 1928 εἶχε 290 χριστιανούς.—Ἐνταῦθα συνήφθη τὴν 27ην Αὐγούστου 1868 μάχη μεταξὺ ἐπαναστατῶν καὶ Τούρκων, καθ' ἣν οἱ Τούρκοι κατεδιώχθησαν μέχρι τοῦ τουρκικοῦ ἐπίσης τότε χωρίου Τεφελίου.

² Τὸ ὄνομα τῆς ἐπαρχίας Μονοφατισίου προῆλθεν κατὰ παραφθορὰν ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ φρουρίου τοῦ καλουμένου τοῦ Βονιφατίου (Castel Bonifacio), εἰς ὃν εἶχε δοθῆ τὸ ἔτος 1204 μ.Χ. ἡ Κρήτη κατὰ τὴν διανομὴν τῆς Ἑλληνικῆς αυτοκρατορίας ὑπὸ τῶν Φράγκων Σταυροφόρων, ἀλλὰ δὲν τὴν κατέλαβε. Τὸ φρούριον εὐρίσκετο εἰς τὸ σημερινὸν χωρίον Τσιφοῦτ Καστέλλι (=Ἑβραϊκὸν φρούριον), κληθὲν οὕτω ἐκ τοῦ ὅτι τὸ 1460 οἱ Ἑνετοὶ ἐγκατέστησαν εἰς αὐτὸ Ἑβραίους.

³ Οἱ βασιβουζούκοι (γλ. τουρ. basi-bozuk, ἔνθα: μπὸς=κεφσλή, μπουζούκ=χαλασμένη)=οἱ ἀτακτοὶ πολεμισταὶ (ἐν Τουρκίᾳ).

⁴ Σελ. 18, ὑποσ. 1.

ἐν τῇ πεδιάδι, μεταξύ τῶν χωρίων Λιγορτύνου καὶ Πραιτωρίων¹, παρὰ τὰς ὄχθας τοῦ ποταμοῦ Ἀναποδάρη καὶ ἰδίᾳ περὶ τὴν θέσιν εἰς τὴν ὁποίαν ὑπῆρχε τότε μικρὸν χωρίον, τὸ Δαμάντρι².

Ἡ μάχη ἦτο πεισματώδης καὶ φονικωτάτη. Οἱ ἀντίπαλοι ἤλθον εἰς χεῖρας, ὡς συνέβαινε σχεδὸν πάντοτε κατὰ τὰς τότε μάχας, λόγῳ τῆς ἀτελείας τοῦ ὀπλισμοῦ. Ἀμφοτέρωθεν ὑπέστησαν μεγάλην φθοράν, ἀλλ' ἐδείχθη ἡ ὑπεροχὴ τῶν ἐπαναστατῶν.

Κατὰ τὴν νύκτα καὶ οἱ Τούρκοι ἀπεχώρησαν εἰς τὸ εἰς Λιγόρτυνον στρατόπεδόν των καὶ οἱ Χριστιανοὶ εἰς τὰ χωρία των, ἰδίᾳ πρὸς Χάρακα (ποίημα, στίχος 31).

Οὕτω, ἡ μάχη ἔμεινεν ἄνευ ἀμέσου ἀποτελέσματος, ἀλλὰ τὸ τοιοῦτον ἦτο σύνθηρες τότε, ὅφ' ἂς συνθήκας διεξήγοντο οἱ ἐπαναστατικοὶ ἀγῶνες.

Κατὰ τὴν μάχην ταύτην ἐφονεύθη ὑπὸ τοῦ Μακροαμέτη ὁ ἐκ τοῦ χωρίου Βαλκονιάς πολεμιστῆς Ἀδὰμ Ραμουτσάκης, ἐτραυματίσθη δὲ ὁ γενναῖος ὀπλαρχηγὸς Γιάννης Ἀϊνικολιώτης³, μάλιστα καθ' ἣν στιγμὴν ὁ Μακροαμέτης ἠχημαλώτιζε τὸν γενναῖον ἀπὸ Φλαθιάκας Καινουρίου πολεμιστὴν Γεώργιον Καταχανᾶν, καὶ ἡ ἐπέμβασις τοῦ Ἀϊνικολιώτη τὸν ἀπῆλλαξε τῶν χειρῶν του.

Κατὰ τὴν σκηνὴν ἐκείνην τοῦ διαπληκτισμοῦ, ἀντηλλάγησαν καὶ ὕβρεις, ὁ δὲ Ἀϊνικολιώτης εἶπεν εἰς τὸν Μακροαμέτην: δέν σου τον ἀφίνω (τὸν συλληφθέντα Καταχανᾶν), μωρὲ μπουρμά⁴.

¹ Τὰ Πραιτώρια ἢ Πρωτόγια, χωρίον ἐν τῇ πεδιάδι τῆς Μεσαρᾶς. Ἡ ὄνομασία του προέρχεται πάντως ἀπὸ τῆς Ρωμαϊκῆς ἐν Κρήτῃ ἐποχῆς (69 π. Χ.—330 μ. Χ.), ὅτε ἴσως διετέλεσε τοῦτο ἔδρα ἐπάρχου, διοικητοῦ τῆς περιφερείας Μεσαρᾶς, ἢ πιθανώτερον στρατηγοῦ ἐγκαταστήσαντος ἐκεῖ τὸ στρατόπεδόν του. Πραίτορες ἐν Ρώμῃ ἐλέγοντο ἀρχικῶς οἱ στρατηγοὶ (ἔπειτα καὶ ἄλλοι ἀξιωματοῦχοι) καὶ πραιτώριον ἐκαλεῖτο ἡ ἐν τῷ κέντρῳ τῶν Ῥωμαϊκῶν στρατοπέδων σκηνὴ τοῦ Στρατηγοῦ (πραιτορος). Πολλαχοῦ, πόλεις καὶ χωρία φέρουσι τὸ ὄνομα Πραιτώριον ἢ Πραιτωρία. Περὶ τὸ χωρίον τοῦτο τὴν 17ην Ἰανουαρίου 1897 συνεκροτήθη μάχη μεταξύ Τούρκων (στρατοῦ καὶ ἀτάκτων) καὶ Κρητῶν ἐπαναστατῶν.

² Τὸ Δαμάντρι ἦτο μικρὸς συνοικισμὸς βορειότερον τοῦ χωρίου Πραιτώρια, μὴ ὑφιστάμενος σήμερον. Εἰς τὰ ἑλληνικὰ Ραγκαβῆ (1853, σελίς 572) μνημονεύεται ὅτι τὸ ἔτος 1834 εἶχε μόνον 3 οἰκογενείας Τουρκικᾶς, εἰς τὰ Κρητικὰ Καλομενοπούλου (1894, σελ. 169) 10 τουρκικᾶς οἰκογενείας, εἰς τὴν Στατιστικὴν Σταυράκη (ἀπογραφὴ 1881) δὲν μνημονεύεται, εἰς τὴν Κρητ. Χωρογραφίαν Νουχάκη (1903, σελ. 141) ὡς θέσις ἀκατοίκητος, σήμερον σφύζονται ἐρεῖπια. Ἐτι βορειότερον παρὰ τὴν ἁμαξιτὴν ὁδὸν ἐγείρεται ἡδη ὁ συνοικισμὸς Νέα Πλακιώτισσα.

³ Τὸ ἐπώνυμον ἔχει προσλάβει ἀπὸ τὸ μικρὸν χωρίον Ἅγιον Νικόλαον (σελ. 17, ὑποσ. 2), ἔνθα κατόκει.

⁴ μωρὲ μπουρμά. Ἡ προσφώνησις μωρὲ, καὶ κατὰ παραφθοράν ὀρέ, μπουρέ, ὀρέ, ἴσως ἀπηρθύνετο ἀρχικῶς ὑπὸ τῶν Τούρκων εἰς τοὺς ραγιάδες των περιφρονητικῶς. Ὑστερον ἐγενικεύθη ἡ χρῆσις της καὶ λέγεται ἀντὶ τοῦ: ἔ σὺ (κύριε). Σὺν τῷ χρόνῳ ἐξαφανίζεται. Ἡ λέξις μπουρμάς (τουρκιστὶ bourmâ=ἔστριμ-

Σφαγή εις Πύργον. Δύο ημέρας μετὰ τὴν μάχην εἰς τὸ Δαμάντρι¹, ἦτοι τὴν 3ην Μαΐου 1878, ἕνδεκα (11) ἔφιπποι Τούρκοι, ὑπὸ ἀρχηγόν τὸν Μακραμέτην, ἐκκινήσαντες τὴν πρωΐαν ἀπὸ τὸ εἰς Λιγόρτυνον στρατόπεδον τῶν εἰσηλθόν αἰφνηδιαστικῶς εἰς τὸ χωρίον Πύργον².

Οἱ ἕνδεκα αὐτοὶ ἦσαν τὰ πρῶτοπαλλήκαρα (ἐκλεκτότεροι πολεμισταὶ) τῶν ἐντοπίων Τούρκων καὶ ἐπεζήτουν ἀνδραγαθίας πρὸς τρομοκράτησιν τῶν Χριστιανῶν καὶ μείωσιν τῆς ἐντυπώσεως, ἣτις εἶχε γεννηθῆ ἀπὸ τὴν μάχην εἰς τὸ Δαμάντρι, ὅτι οἱ Χριστιανοὶ ὑπερέχουν καὶ μελλοντικῶς θὰ κατατροπώσουν τὸν τουρκικὸν στρατὸν εἰς νέαν μάχην.

Εἰσελθόντες εἰς τὸν Πύργον, τοῦ ὁποίου τὸ μέγα μέρος τῶν κατοίκων ἦσαν Τούρκοι³, ἔσφαξαν δώδεκα (12) χριστιανούς, δηλαδὴ πάντας ὅσους εὔρον ἐντὸς τοῦ χωρίου, ἀνυπόπτους καὶ ἀόπλους, διότι οἱ λοιποὶ εὗρισκοντο κατὰ τὴν ὥραν ἐκείνην εἰς τὰς ἐργασίας τῶν εἰς τοὺς ἀγρούς καὶ οὕτω διεσώθησαν.

Μεταξὺ τῶν οὕτω φονευθέντων εἶναι : 1) ὁ καπετάνιος τοῦ χωρίου Πύργου Γεώργιος Καπετανάκης⁴, εἰς ἡλικίαν τότε 80 ἐτῶν, 2) ὁ Γεώργιος Λαμπράκης ἐξ Ἑλλῆς Πεδιάδος, 3) ὁ Νικόλαος Ὁρφανὸς ἐκ Παρανύμφων Μονοφασιῦ, 4) ὁ Ἰωάννης Μπαλάσκας ἀπὸ τὸ Χουδέτσι Πεδιάδος, καὶ 7 ἄλλοι.

Οἱ ἀρχηγοὶ τῶν εἰς Χάρακα συγκεντρωμένων ἐπαναστατῶν Χαρ. Ἀγγελιδάκης καὶ Ἰ. Αἰνικολιώτης ἐπληροφορήθησαν, — ἴσως ἀπὸ ἐγκατεστημένους σκοποὺς ἢ ἀπὸ κατοίκους εὐρεθέντας ἐν τῇ πεδιάδι εἰς ἀγροτικὰς ἐργασίας, — τὴν ἀπὸ Λιγόρτυνον πρὸς Πύργον διέλευσιν τοῦ ὑπὸ τὸν Μακραμέτην ἐφίππου τουρκικοῦ ἀποσπάσματος. Καὶ διὰ νὰ τον παρακολουθήσουν εἰς τὴν ἐνέργειάν του καὶ τὰς προθέσεις του, ἔδωκαν τὴν πρὸς τοῦτο ἐντολήν εἰς τὸν τολμηρὸν καὶ ταχύποδα Κωστὴν Τσοῦρλον, τὸν Ἀρχαλοχωριτὴν.

Ὁ Κωστῆς, παραλαβὼν ὀμάδα συντρόφων του πολεμιστῶν, ἐν οἷς : 1) ὁ Ἰωάννης Σφακιανάκης, 2) ὁ Δημήτριος Βασιλάκης, 3) ὁ Δημήτριος (ἢ Κωστῆς) Γαργουλάκης καὶ 4) ὁ Κωστῆς Μοχιανός, ἔφθασε μετ' αὐτῶν εἰς τὸ πλησίον καὶ δυτικῶς τοῦ Πύργου ὕψωμα, καλούμενον Χαλέπα ἢ Δωρακιανή

μένος εἶναι ὕβρις βαρεία. Ἀπεκάλουν οἱ Σηριτιανοὶ τοὺς Τούρκους μπουρμάδες, ὡς σουνουτεμένους (ἴδε σελ. 11, ὑποσ. 2), ἦτοι περιτετημένους (διὰ συστροφῆς), ἄρα καὶ ἀκαθάρτους, μυσάρους.

¹ Ἡ μάχη αὕτη μνημονεύεται ἐν τῇ Κρητικῇ Χωρογραφίᾳ Ἰ. Νουχάκη (1903, σ. 141), ὡς γενομένη τὴν 1ην Μαΐου 1877, ἀντὶ 1878, πάντως ἐξ ἀβλεψίας.

² Ἐπλάκωσαν τὸ χωρίον, κατὰ τὴν ἐν Κρήτῃ ἰδιωματικὴν φράσιν, ἦτοι ὡς πλάξ τὸ κατεπλάκωσαν=αἰφνηδῶς τὸ κατέλαβον.

³ Ἰδε σελ. 15, ὑποσ. 6.

⁴ Τοῦτου ὁ υἱὸς Μιχαήλ Γ. Καπετανάκης ἢ Μαυρομιχάλης, ἡλικίας σήμερον 80 ἐτῶν, δύο θυγατέρες καὶ πολλὰ ἐγγόνια κατοικοῦν καὶ σήμερον εἰς τὸν Πύργον.

Χαλέπα¹, καὶ ἐγκατεστάθη μετ' αὐτῶν ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς κλιτύος τοῦ ὑψώματος αὐτοῦ, ὁπόθεν φαίνεται τὸ χωρίον Πύργος, διὰ τὸ νὰ ἀντιληφθῶσι τί γίνεται ἐντὸς τοῦ χωρίου καί, ἂν παραστῇ ἀνάγκη, νὰ βοηθήσωσι τοὺς ἐν αὐτῷ Χριστιανούς. Δὲν ἐφαντάζετό τις ὅμως συμπλοκὴν ἐντὸς τοῦ χωρίου, διότι οἱ πολλοὶ τῶν κατοίκων ἦσαν Τοῦρκοι².

² Ἀλλὰ τὸ ἀνοσιούργημα ἐντὸς τοῦ χωρίου Πύργου εἶχε διαπραχθῆ κατὰ τὴν ἀφίξιν τοῦ Κωστῆ εἰς τὴν Χαλέπαν: ἡ σφαγή, δηλαδή, τῶν 12 ἀόπλων καὶ ἀνυλόπτων χριστιανῶν.

³ Ὁ Κωστῆς καὶ οἱ σύντροφοὶ του ἀντελήφθησαν μόνον ἀσυνήθη κίνησιν ἐντὸς τοῦ χωρίου, εἰς τὰ σοκάκια του³, καὶ συνεπέραναν ὅτι...κάτι εἶχε συμβῆ, ὅμοιον μὲ τὴν ἐπιδρομὴν λύκων εἰς μάνδραν προβάτων.

Συγχρόνως παρετήρησαν εἰς τὴν βορείαν παρυφὴν τοῦ χωρίου, παρὰ τὸ ἐκεῖ Νεκροταφεῖον καὶ ἐντὸς τοῦ ἐλαιῶνος, συγκέντρωσιν ἐρίπλων. Ἦσαν τὰ...πρώτοπαλλήκαρα, τὰ ὁποῖα, μετὰ τὸ ἀνοσιούργημά των, συνεκεντροῦντο πρὸς ἀναχώρησιν. Συνοδεύοντα τὸν ἀρχηγόν των Μακραμέτην, θὰ μετέβαινον, ὡς εἶχον πρόγραμμα, εἰς τὸ ἐξ ὀλοκλήρου τουρκικὸν χωρίον αὐτοῦ, τὸ Δωράκι, ὅπου πιθανὸν νὰ εἶχε προετοιμασθῇ τὸ μεσημβρινὸν γεῦμα, ἐν ἀναμονῇ τῆς μεταβάσεώς των. Ἐκεῖθεν ἐνδεχομένως θὰ κατηυθύνοντο εἰς ἄλλο χριστιανικὸ χωρίον, πρὸς συνέχισιν...ἀνδραγαθημάτων, ὡς τὸ διαπραχθὲν εἰς τὸν Πύργον.

Ἀλλά... «ἄλλαι μὲν βουλαὶ ἀνθρώπων, ἄλλα δὲ θεὸς κελεύει». Ἡ θεία Πρόνοια—αἱ Εὐμενίδες τῶν ἀρχαίων—παρουσίασαν εἰς τὸν δρόμον των τὸν Κωστῆν.

Φόνος τοῦ Μακραμέτη. Ὁ Κωστῆς, πρὶν δυνηθῆ νὰ ἀριθμῆσῃ ἢ ὑπο-

¹ Χαλέπα λέγεται εἰς τὴν Κρήτην τοποθεσίᾳ βραχώδης καὶ ἐπομένως δυσδιάβατος (χαλεπή, εἰς τὸ νὰ τὴν διαβῆ τις). Ἡ Δωρακιανὴ Χαλέπα (λαβοῦσα τὸ ὄνομα ἀπὸ τὸ γειτονικὸν χωρίον Δωράκι) εἶναι ἐπίσης βραχώδης μέγα ὕψωμα εἰς τὴν ἄκραν τῆς πεδιάδος, ἥτοι εἰς τὰς ὑπωρείας τοῦ Κόφινου (Ἀστερούσια ὄρη). Εἰς τὴν βορείαν, τὴν πρὸς τὴν πεδιάδα, χαμηλὴν πλευρὰν τῆς, καταλήγει εἰς κρημνὸν ἐπιμήκη, μήκους 300 μέτρων περίπου καὶ μέσου ὕψους 40—50 μ., παρὰ τὴν βᾶσιν (σύρριζα) καὶ κατὰ μῆκος τοῦ ὁποίου διέρχεται ἡ ἀπὸ Πύργου πρὸς Χάρακα ὁδός. Οἱ μεγάλοι κρημνοὶ ἐν Κρήτῃ λέγονται καὶ δέτες, διότι ὁ λαὸς τοὺς νομίζει ὡσεὶ δεδεμένους εἰς τὴν ἀπότομον πλαγιάν (κλιτῶν) τῶν βουνῶν, διὰ τὸ μὴ καταπέσουν. Ὁ ἀνωτέρω δέτης λέγεται καὶ Βουλισμῆνος Δέτης (ποίημα, στίχος 87), διότι τὰ ἐξαιρετικὰ φαινόμενα, ὡς εἶναι καὶ τὰ βουλιάσματα (=βυθίσματα, ἔδαφικα καταπτώσεις) ἀποδίδονται εἰς θεῖαν ὄργην καὶ ὡς τοιαῦτα νομίζονται κατηραμένα. (συνήθης ἢ κατάρα: νὰ βουλιάξουν). Τὸ ὕψωμα Χαλέπα καὶ ὁ Δέτης τῆς ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὴν τοποθεσίαν τῆς περιοχῆς.

² Ἰδε σελ. 15, ὑποσ. 6.

³ Τὸ σοκάκι (λ. τ. sokak)—ὁδὸς ἐντὸς τοῦ χωρίου στενὴ καὶ συνοικιακὸς δρόμος εἰς τὰς πόλεις.

λογίση ἐκ τῆς μακρυνῆς θέσεως, εἰς ἣν εὗρίσκετο, τοὺς ἐντὸς τοῦ ἔλαιῶνος ἐφίππους, παρατηρεῖ ὅτι ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς ἐξεκίνησε καὶ διηυθύνετο πρὸς τὸ μέρος του ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Πύργου—Χάρακα, μετ' αὐτὸν δὲ δευτέρος.

Ἐν ᾧ ἐπλησίαζαν οἱ δύο αὐτοὶ ἐφιπποὶ, οἱ προηγηθέντες τῶν λοιπῶν, ὁ Κωστής δὲν ἤρρησε νὰ ἀναγνωρίσῃ τὸν πρῶτον, τὸν ἱππεύοντα ὠραῖον ἵππον, ὅτι ἦτο ὁ... ἄλλοτε φίλος του, ὁ Μακρομέτης.

Ἐπὶ τῇ ἐμφανίσει του, ὁ Κωστής ἀφῆκε τὸ προκάλυμμα, ὅπισθεν τοῦ ὁποίου εὗρίσκετο παρατηρῶν. Ἐστάθη ὄρθιος εἰς ἐμφανὲς σημεῖον, διὰ νὰ τὸν ἀντιληφθῇ ὁ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Μακρομέτης, ὅπως καὶ συνέβη.

Ὁ Μακρομέτης δηλαδὴ ἀντελήφθη εἰς τὴν ΒΑ κλιτὴν τῆς Χαλέπας, ἄνωθι τῆς θέσεως, ἣτις καλεῖται Πανασός¹, νοτίως δὲ τῆς ὁδοῦ καὶ πλησίον εἰς τὸ Α ἄκρον τοῦ Βουλισμένου Δέτη², ἔνθα ὑπάρχει παλαιὸν ἀσβεστοκάμινον (ἡ θέσις δεικνύεται καὶ σήμερον), ἄνδρα ὄρθιον καὶ τῷ ἀπέτεινε τὸν λόγον. Δὲν εἶναι βέβαιον ἂν ἔξ ἀρχῆς ἀνεγνώρισε τὸν Κωστήν.

Ἰδοὺ δὲ τὸν διαμειφθέντα μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν διάλογον, ὡς ἔξ ἀφηγήσεως τοῦ Κωστή, καὶ ἀπὸ στόματος εἰς στόμα ἔπειτα, περιεσώθη μέχρι σήμερον:

Μακρομέτης.—Ἐ κουμπάρε...³ Μὴν εἶδες τὸν Κωστή τὸν Ἀρχαλοχωροῖτη, Κωστής.—Ἐγὼ εἶμαι.

Μακρ.—Ἐλα κάτω.

Κ.—Ἐλα σὺν ἀπάνω, ἴπυ ἴσαι καβαλλάρης⁴.

Ὁ Μακρομέτης τότε, ἐφιππος ὡς ἦτο, μεταβαίνει πλησιέστερον τοῦ Κωστή καὶ ἀπὸ ἀποστάσεως ὀλίγων μέτρων ἀντήλλαξαν χαιρετισμόν⁵.

¹ Πανασός. Εἶναι, πιθανώτατα, προελληνικὴ (Πελασγικὴ ἢ Καρικὴ) λέξις ὡς αἱ: Παρνασός, Ἰλισσός, Ἀλικαρνασσός, Τύλισος, Ἀμισός, Κνωσσός, κ. λ. Ὑπάρχει καὶ χωρίον Πανασός εἰς τοὺς ΝΑ πρόποδας τοῦ Ψηλορρεῖτη. Ἐγένετο δὲ σύγχυσις μετὰ τὴν τοποθεσίαν Ἐμπασός (ἐκ τοῦ ἐμβαῖνω, ὅθεν καί: ἐμβασιὸ ἢ ἐμπασιὰ=εἰσοδος, δίοδος, πόρος, ἣτις εὗρίσκεται ἀλλαχοῦ, ὡς κατωτέρω μνημονεύω (σελ. 48 ὑποσ. 1.)

² Ἴδε ἀνωτέρω, σελ. 23, ὑποσ. 1.

³ Ὁ κουμπάρος (λ. ἰταλ. compare, γαλλ. compare)=ὁ παράνυμφος κυρίως, ἐνίοτε δὲ καὶ ὁ σύντεκνος, ἀνάδοχος. Ὁ ἀνάδοχος λέγεται καὶ σάντολος (λ. ἰταλ. zantolo), ἀλλὰ μόνον ὑπὸ τῶν ἀναδεκτῶν. Ἡ προσاذόρευσις: κουμπάρε, ὡς καί: σύντεκνε, καπετάνιο, εἶναι καὶ σήμερον ἢ συνήθης ἐν Κρήτῃ, ἀντὶ τοῦ: κύριε.

⁴ Ὁπου εἶσαι καβαλλάρης=ἐφιππος (cavallo=ἵππος, cavallaro=ἵπποκόμος, cavaliere=ἵππεύς, καβαλλάρης, ἱππότης, καβαλιέρος, cavalcare=καβαλλικεύω, ἱππεύω, λέξεις ἰταλικαί).

⁵ Οἱ συνήθεις τότε χαιρετισμοὶ ἦσαν: 1) Μεταξὺ χριστιανῶν, ἀπὸ τὸ πρῶτὸ μέχρι τῆς 10ης π.μ. περίπου ὥρας, τὸ «καλημέρα», ὡς καὶ σήμερον. Ἀπὸ 10 π.μ. μέχρι 5 μ.μ. τὸ: «πολλὰ τὰ ἔτη», ὅτε ὁ χαιρετιζόμενος ἀπῆντα τὸ αὐτό, ἂν ἀντιπαρήρχετο, ἢ τὸ «καλῶς ὦρῖσατε», ἐάν ἴστατο ἢ ἐκάθητο. Ἀπὸ δὲ τῆς 5 μ.μ. καὶ ἔξης, τὸ «καλησπέρα». 2) Μεταξὺ Τούρκων: Τὸ πρῶτὸ, τὸ σαμπάχ χαέρολ-σούν (sabah hayrolsun=καλημέρα σας), ἔπειτα τὸ μέρχαμπά (merhaba=χαί-

Εἶγε πλησιάσει ἐν τῷ μεταξύ καὶ ὁ ὄπισθεν ἀκολουθῶν τὸν Μακραμέτην Ἀβδουρραχμὰν Ἀλῆς¹, σταματήσας εἰς ἀπόστασιν. Ἡ συνομιλία ἐκεῖ ἐσυνεχίσθη ὡς ἑξῆς :

Μακρ.—Ποιὸς ἦτο, Κωστῆ, προχθές, στὸν καυγᾶ², ποῦ ἐκαβαλλίκευγεν ἓνα μαῦρο ἄλογο ;

Κ.—Ἦτον ὁ καπετὰν³ Νικόλης⁴ ἀπὸ τσοῖ⁵ Κασάνους (ποίημα, στ. 47—50).

Μ —Καὶ ἴντα⁶ κάνει ὁ καπετὰν Γιάννης⁷ μετὴν λαβὴν⁸ του ;

Κ.—Πλὰ καλὰ πάει, Ἀμὲτ ἄγᾶ⁹.

ρετε ;), ὅτε ὁ πρὸς ὄν ὁ χαιρετισμὸς ἀπήντα ἔϊβαλά (ey vallah=εὐχαριστῶ), καὶ τὸ βράδυ τὸ ἀξᾶν (aksam) χαιέρολοσούν (καλησπέρα σας). 3) Μεταξὺ Χριστιανῶν καὶ Τούρκων ἀνηλλάσσοντο οἱ αὐτοὶ χαιρετισμοί, κατὰ τὰς εἰρηνικὰς ἐποχάς, ἀπὸ εὐγένειαν δέ, ὁ χαιρετίζων πρῶτος μετεχειρίζετο τὸν χαιρετισμὸν τοῦ ἑτέρου. Ἐν δηλαδὴ ἐπρωτοχαιρείεζεν ὁ χριστιανός, ἔλεγε : μέραχαπά, καὶ ὁ ἀντιχαιρείζων Τούρκος ἀπήντα : πολλὰ τὰ ἔτη, κ. λ.

¹ Ὁ Ἀβδουρραχμὰν Ἀλῆς (ποίημα, στ. 25) ἦτο πολεμιστὴς Ἀμπαδιώτης, ἦτον ἐκ τῆς Ἀμπαδιᾶς, τῆς σήμερον ἐπαρχίας Ἰμαρίου Ἐρεβύνης, εἰς ἣν, ὡς λέγεται, κατόικουν οἱ ἀγριώτεροι Τούρκοι. Ὑπετέθη ὑπὸ πολλῶν ὅτι οὗτοι ἦσαν Ἀραβες ἀπόγονοι τῶν ἐλθόντων μετὰ τοῦ κατακτητοῦ τῆς Κρήτης Ἰσπανοῦ Ἀραβος Ἀμποῦ Χάψ Ὁμάρ, προσελθόντος ἐξ Αἰγύπτου καὶ καταλαβόντος τὴν Κρήτην (823 μ. Χ.), ὡς δύναται νὰ ἐκληφθῆ ἐκ τῶν ὀνομάτων Ἀμπαδιᾶ (Ἀμποῦ), Ἀμάρι (Ὁμάρ) καὶ τοῦ ἐκεῖ χωρίου Μέρωνας (Ὁμάρ). Ὅμως οἱ Ἀμπαδιῶται ἦσαν ἀραβικὸν στρατιωτικὸν σῶμα, τὸ ὁποῖον, ὑπὸ ἀρχηγὸν ὀνόματι Ἀμπᾶν, ἦλθεν βραδύτερον καὶ συνεπολέμησε μετὰ τῶν ὀμοθρήσκων αὐτῶν Τούρκων (1645—1669 μ. Χ.), παρόκειναι δ' ἔκτοτε καὶ ἐγκατεστάθησαν εἰς τὸ Ἀμάρι, νυμφευθέντες Κρήσσας.

² Ὁ καυγᾶς (ἴδε σελ. 19, ὑποσ. 3). Ἐννοεῖ τὴν εἰς Δαμάντρι μάχην, περὶ ἧς ὁμιλήσαμεν ἀνωτέρω, σελ. 20—21.

³ Ὁ καπετὰν, συνηθίζεται, ἀντί : καπετάνιος ἢ καπετάνος (λ. ἰταλ. capitano, γαλλ. capitaine) = ἀρχηγός, ὄπλαρχηγός (εἰς τὸν στρατὸν σημαίνει λοχαγός, εἰς τὸ ναυτικὸν πλοίαρχος, κ. λ.).

⁴ Νικόλης. Πρόκειται περὶ τοῦ Νικολάου Γ. Καρβαδιανᾶκη ἢ Παπαδάκη ἀπὸ τοῦ χωρίου Κασάνους, (8 περίπου χιλιόμε. ΝΑ τοῦ Ἀρχαλοχωρίου), ὅστις ἦτο ἀνδρεῖος πολεμιστὴς. Ἔχει οὖν ἐγκατεστημένον σήμερον εἰς τὴν Ἀμερικὴν, τὸν Κωνσταντῖνον Ν. Καπετανᾶκη, καὶ ἄλλους συγγενεῖς (ἀνεψιούς) εἰς Κασάνους.

⁵ ἀπὸ τσοῖ=ἀπὸ τούς. Παραφθαρμένοι τύποι τοῦ ἄρθρου : τσοῖ=τούς, τση=τάς, τση=τῆς.

⁶ ἴντα (τί νά, ἴνα τί, τί δὴ)=τί, τί λοιπόν ;

⁷ Πρόκειται περὶ τοῦ ὄπλαρχηγοῦ Ἰ. Ἀϊνικολιώτη, τραυματισθέντος εἰς Δαμάντρι (ἴδε σελ. 21).

⁸ λαβὴ (λαμβάνω) = τραῦμα, πληγή. Εἶναι παραστατικὴ ἡ ὀνομασία λαβή ; τὴν λαμβάνει ὁ λαβωμένος (=πληγωμένος) μετὰ τὸ βλῆμα, τὸ ὁποῖον τοῦ ἀποστέλλει ὁ ἀντίπαλος.

⁹ Ἀμὲτ ἄγᾶ, τὸν καλεῖ, μετὰ τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς του, ἀντί Ἀλῆ ἄγᾶ, ἀφ' οὗ ἐλέγετο Ἀλῆς Ἀχμετάκης (σελ. 15, στίχοι 14—15 καὶ ὑποσ. 4). Μοῦ γεννᾶται ἐν τούτοις ἀμφιβολία περὶ τῆς ἀκριβείας τοῦ ὀνοματεπωνύμου του.

Μ.—Νά του ἰπῆς χαιρετίσματα. Καὶ ἂν δὲν ἐπρόφραξα, ἰπέ, τότε-σῆς ἰνά του ἰπάρω τὴν κεφαλὴν του ἰ, τὴν ἄλλη βολά ἰ δά ἰ του τήνε ἰπάρω. Νά του το ἰπῆς θῆς Κωσταντῆ ἰ;

Κ.—Πῶς δέ δά τού το ἰπῶ; Ὁ λόγος βαρῦσκει ἰ; Νά του το ἰπῶ θέλω ἰ.

Τότε ὁ Μακρομέτης προτείνει νὰ κάμουνε τσιγάρο (στίχοι 35—42). Ὁ Κωστῆς, ὁ ὁποῖος ἦτο, ὡς λέγουν, θεριακλῆς ἰ καπνιστῆς καὶ πρὸ πολλῆς ὥρας δὲν εἶχε καπνίσει, ἂν καὶ ἔξεδήλωσε δισταγμὸν, τέλος ἐδέχθη. ἰ Ἀλλῖ ἔπειδῆ ἔν τῶ μεταξὺ ἦρχοντο καὶ εἶχον πλησιάζει καὶ οἱ λοιποὶ ἔννεα (9) ἔφιπποι Τοῦρκοι, ὁ Μακρομέτης παρήγγειλεν εἰς αὐτοὺς διὰ τοῦ ἰ Ἀβδουρραχμὰν ἰ Ἀλῆ νὰ ἀπομακρυνθοῦν καὶ νὰ τον ἀναμένουν εἰς ἐνδειχθεῖσαν θέσιν ὑπὸ τὴν οὐχὶ μακρὰν εὐρισκομένην μεγάλην δρυῖν, ἦτις δεικνύεται ἐπὶ τόπου καὶ σήμερον. Τὴν ἀπομάκρυνσιν προτείνειν, ὡς λέγουν, ὁ Κωστῆς, μὴ θεωρῶν ἑαυτὸν ἀσφαλῆ ἐνώπιον πολλῶν. ἰ Ἀφῖ οὐ ἀπεμακρύνθησαν οἱ λοιποὶ, μετὰ τοῦ ἰ Ἀβδουρραχμὰν, καὶ συνεκεντρώθησαν ὑπὸ τὴν σκιὰν τῆς δρυός, ὁ Κωστῆς προτείνειν εἰς τὸν Μακρομέτην καὶ ἔμνωσανε (= ὠμοσαν, ὠρκίσθησαν) νὰ μὴ κάμουνε χιλῆ (δόλον) ἰ, ἀλλὰ νὰ ἔχουνε φέδε ἰ ὅ ἔνας εἰς τὸν ἄλλον καθῖ ὁ διάστημα θὰ ἐγίνετο τὸ τσιγάρο καὶ τὸ κάπνισμα ἰ. Ὁ Μακρο-

¹ Σελ. 7, ὑποσ. 5.

² ἰ π ἰ ρ ὠ = ἔπαρω (παίρω = παίρω, λαμβάνω) τὴν κεφαλὴν = ἀποκεφαλίσω.

³ Τὴν ἄλλη βολά = τὴν προσεχῆ φορὰν, τὴν προσεχῆ μάχην ἰ βολά, συμφυρμὸς τοῦ ἔλλην. φ ὀ ρ ἰ καὶ τοῦ ἰταλ. volta = σειρά, γῦρος (καὶ volata = πτήσεις, πέταγμα). Ἐν Κρήτῃ λέγομεν: τὴν ἄλλη βολά ἢ τὴν ἄλλη βόλιτα ἢ βόλιτα (volta) = τὴν ἄλλην φορὰν (προσεχῆ ἢ προηγουμένην).

⁴ ἰ δ ἰ = θά.

⁵ Κωσταντῆς, ἦτο ὁ συνήθης ἐν Κρήτῃ τύπος τοῦ ὀνόματος Κωνσταντῖνος, ἔπειτα τὰ: Κωστῆς καὶ Κώστας. Κῶστος δὲν ἐλέγετο.

⁶ β ἰ ρ ὠ σ κ ὠ (προξενῶ βάρος, κακό), συνώνυμον τοῦ λαβῶνω (σελ. 25, ὑποσ. 8) = τραυματίζω, πληγώνω. ἰ ἔννοια τῆς φράσεως αὐτῆς εἶναι: θὰ τὸν εἰπῶ τὸν λόγον ἰ ποῦ μου λέγεις νὰ εἰπῶ, ἰ ἀφῖ οὐ ὁ λόγος δὲν πληγώνει,

⁷ ἰ θ ἔ λ ὠ ἢ θέλει, ἀντὶ μέλλω = θὰ τοῦ τὸ εἰπῶ.

⁸ θεριακλῆς (τουρκιστὶ teryaclî, ἐκ τοῦ περσικοῦ τιριάκ, προελθόντος ἐκ τοῦ ἔλλην. θηριακή) = ὁ κάμων χρῆσιν θηριακῆς, ἦτοι τοῦ ἀρχαίου ἀντιδηλητηρίου ἢ πανακειᾶς. ἰ Ἡ θηριακῆ ἔκαλεῖτο καὶ ἔκλεισμα τοῦ ἰ Ἀνδρομάχου, διότι τὴν εἶχε κατασκευάσει ὁ Κρῆς Νέρων ἰ Ἀνδρομάχος. ἰ θεριακλῆς = ὀπιολότης, μανιώδης. ἰ Λ. χ. θεριακλῆς τοῦ καπνοῦ = μανιώδης καπνιστῆς.

⁹ Ὁ χιλῆς (λ. τ. hile) = δόλος.

¹⁰ ἰ Ἡ φέδε (λ. ἰταλ. fede) = πίστις, ἐμπιστοσύνη.

¹¹ ἰ Ἡ ἐργασία «νὰ κάμουν τσιγάρο», δηλαδὴ νὰ κατασκευασθῆ τὸ σιγαρέττο ἀπὸ καπνὸν κομμένον (τετριμμένον) καὶ μὲ σιγαρόχαρτον, ἦτις ἐργασία ἐλέγετο καὶ «στρίψιμο ἢ στρόφισμα τοῦ τσιγάρου», δηλαδὴ ἢ διὰ συστροφῆς περιτύλιξις τοῦ καπνοῦ ἐντὸς τοῦ σιγαροχάρτου, ὥστε νὰ κατασκευασθῆ τὸ τότε χειροποίητον σιγαρέττον, ἀπῆται χρόνον τινά, ἀνάλογον πρὸς τὴν ἐπιδεξιότητα ἐκάστου καπνιστοῦ. Παρεῖχε δὲ ἡ ἐργασία αὐτὴ τέρψιν εἰς τοὺς καπνίζοντας. Τὸ στρίψιμο ἐγί-

μέτης μὲ προθυμίαν ὠρχίσθη τὸν συνήθη τοῦρκικόν ὄρκον: βάλαι μί-
λαί, μὰ τὰ δώδεκα κιτάπια, μεθ' ὃ ἔδωκε τὸ καπνοσάκκουλό του εἰς
τὸν Κωστῆ καὶ ἔκαμαν τσιγάρο¹.

² Ἄφ' οὗ ἔκαμαν τσιγάρο καὶ ἤρχισαν νὰ φουμέρουν (=καπνίζουν)²,
ἔσυνεχίσθη ἡ συζήτησις ὡς ἑξῆς:

Μ.—Καὶ δέ μου λές, Κωνσταντῆ, (καὶ προσβλέπων τὸ τουφέκι³ τοῦ
Κωστῆ), αὐτά-νά⁴ νια⁴ τὰ ὄπλα τοῦ σας ἐφέρανε ἐδά;⁵ (στίχοι 7—8 καὶ
51 καὶ ἑξῆς).

Κ.—Ναί. Τοῦτα-νά.

Μ.—Δόσε μου νὰ ᾄδῃ ἴντα λογιῆς⁶ εἶνιε (στίχοι 59—62).

Κ.—Ἄλλο πράγμα νὰ μου ζητήσης, Ἄμετ ἀγᾶ, νὰ σου τὸ δώσω. Τὸ
ὄπλο μου ὅμως ὄχι, γιατί ἐκεῖα ἔχω τὴν ἀντρείγιά⁷ μου (στ. 63—64).

Μ.—Νὰ ᾄδῃ σκιᾶς⁸ μὲ ἴντα τρόπο παίρνει φωτιά⁹.

νετο συνήθως ἐπὶ τοῦ μηροῦ (ἀπάνω στό γόνατο) ἢ καὶ ἐπὶ τῶν δακτύλων καὶ τῆς
παλάμης—ὑπὸ τῶν μάλλον ἐπιδεξίων, —ἐγεννᾶτο δὲ κάποτε ἀμιλλα κατασκευῆς κομπο-
τέρου καὶ στερεωτέρου σιγαρέτου. Σιγαρέτα ἢ τσιγάρα μηχανοποίητα (ιταλ.
il sigaro, la sigaretta, γαλλ. le sigare—τὸ ποῦρο—καὶ la cigarette) δὲν ὑπῆρχον
τότε. Ὁ καπνὸς παρὰ τὰ σιγαρόχαρτα ἐφέροντο ἐντὸς σακκιδίου, τὸ ὁποῖον ἐκαλεῖτο
καπνοσάκκουλο ἢ καπνοσακκούλα καὶ βραδύτερον ταμπακιέρα (λ. ιταλ.
tambachiéra = ταμπακοθήκη).

¹ Ὁ Κωστῆς, ἄφ' οὗ ἐκάπνισε τὴν πρώτη ῥομφιξιά (ῥόφησιν) ἢ πιπιλιὰ
(πιπιλίζω=ἀρχαῖον πιπίω, πιπίσκω, πιπιζώ), εἶπεν, ὡς λέγουν,—ὡς διηγῆθη ὁ
ἴδιος: ἐδά, μπουρμάδες, δὲ σᾶσε φοβοῦμαι, ἂν εἴστε καὶ χιλιάδες.

² φουμέρνω καὶ φουμάρω (λ. ιταλ. fumare, ἐκ τοῦ fumo=καπνὸς)=
καπνίζω.

³ Τοουφέκιον ἢ τυφέκιον, εἶναι λέξις πεποιημένη ἐκ τοῦ ἤχου τύφ—τύφ,
ἔξ οὗ οἱ Πέρσαι ἐκάλεσαν tüfenk τὸν κάλαμον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὅταν φυσᾷ τις παρά-
γεται τοιοῦτος ἤχος, ἔπειτα δε καὶ τὸ πυροβόλον ὄπλον, ὡς ἐκ τοῦ ἤχου του. Ἐκ τῶν
Περσῶν παρέλαβον τὴν λέξιν οἱ Τοῦρκοι καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας παρέμεινεν αὕτη
καὶ παρ' ἡμῖν, σημαίνουσα τὸ ἀτομικὸν φορητὸν ὄπλον.

⁴ αὐτά-νά, τοῦτα-νά ἢ ἐτοῦτα-νά καὶ τοῦτα-νέ, τοῦτα-δά=ταῦτα. Τὰ τελικὰ
προσφύματα: , ἐ, ἀ, ἄς, σέ, σά, σάς, νέ, νά, νιέ, τροποποιοῦσι κατὰ τι τὴν ἔννοιαν
τῆς δεικτικῆς ἀντωνυμίας. Λ. γ. τοῦτα-νέ=ταῦτα ἐδῶ, τὰ ὁποῖα δεικνύω, τοῦτα-
νά=ταῦτα, περὶ τῶν ὁποίων ὁμιλοῦμεν, κ. λ.

⁵ ἐδά=τώρα, πρὸ ὀλίγου, ἐσχάτως. Τότε, πρὸ δύο μόλις μηνῶν (ἀρχὰς Μαρ-
τίου 1878), εἶχον ἀποσταλῆ ἔξ Ἀθηνῶν, μερίμνη τῆς ἐκεῖ Ἐπιτροπῆς, ἐκ Κρητῶν καὶ
μὴ, τυφέκια Σασεπὸ (ἴδε καὶ σελ. 7, ὑποσ. 3), τὰ ὁποῖα εἶχαν ἀποβιβασθῆ εἰς τὸν
ὄρμισκον τὸν καλούμενον Ψαρή Φοράδα, εἰς τὴν νοτιὰν ἀκτὴν τῆς Κρήτης (ἐπαρ-
χία Βιάννου, παρὰ τὸ χωρίον Καλάμι) καὶ ἐκεῖθεν διενεμήθησαν εἰς τοὺς κατοίκους,
ὑπὸ τῶν ἀρχηγῶν τῆς ἐπαναστάσεως.

⁶ ἴντα λογιῆς=τίνος εἴδους.

⁷ ἐκεῖα (ἐκεῖ) ἔχω τὴν ἀντρείγιά μου=τὴν ἀνδρείαν, δύναμιν.

⁸ σκιᾶς (ἐλάχιστον ὅσον ἢ σκιὰ)=τούλάχιστον.

⁹ παίρνει φωτιά=πυροδοτεῖται, γίνεται ἢ πυροβόλησις.

Κ.—"Οχι, Ἄμετ ἀγᾶ. Δέ σου τ' ἀφίνω. Σᾶ θές νά ᾠῆς, ἔξάνοιξε¹.

Καὶ ὁ εὐφυῆς Κωστής, εἰς τὸν ἀντίπαλόν του, ἐπιτηδεῖως προσπαθοῦντα νὰ του ἀφαρπάσῃ τὸ ὄπλον του καὶ νὰ τον ἀφοπλίσῃ, ἔδειξεν ἐσφαλμένην τὴν λειτουργίαν τοῦ ὄπλου. Δηλαδή, ὅταν τὸ ἠσφάλιζεν, ἔλεγεν ὅτι δῆθεν ἐκεῖ (ὅταν εἶναι ἠσφαλισμένον) παίρνει φωθιά (=ἐκπυρσοκροτεῖ) καὶ ὅταν τὸ εἶχεν ἔτοιμον πρὸς πυροβόλησιν, ἔλεγεν ὅτι εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν εἶναι ἠσφαλισμένον.

Ὁ Μακρομέτης, διατελῶν ἐν ἀνυπομονησίᾳ, διότι δὲν ἐπετύγχανε νὰ ἀφοπλίσῃ τὸν Κωστήν, καταβάλλει τὴν τελευταίαν προσπάθειαν:

Μ.—"Ελα δά, Κωστή, ν' ἀποχαιρετιχοῦμε...

Ὁ Κωστής, παρακολουθῶν τὴν ὄλην στάσιν τοῦ Μακρομέτη ἀπ' ἀρχῆς, εἶδεν ἤδη σαφῆ τὴν προσπάθειάν του νὰ λάβῃ εἰς χεῖράς του τὸ ὄπλον τοῦ Κωστή καὶ οὕτω δολίως νὰ τον ἀφοπλίσῃ.

Παρὰ τὸν δοθέντα ὄρκον, ὑπωπιάζετο ὅτι θὰ τὸν δολιευθῇ ὁ ἀντίπαλος. Δι' αὐτὸ καὶ ἐδίστασε νὰ δώσῃ τὴν χεῖρα εἰς τὸν Μακρομέτην πρὸς χαιρετισμόν, μήπως οὕτος, ὡς ὄμμαλεότερος, τὸν σύρῃ πλησιέστερά του καὶ τον κτυπήσῃ μὲ μαχαίρι. Ἐντούτοις μὲ προφύλαξιν ἔδωκε τὴν δεξιάν (στίχοι 69—70).

Ὁ Μακρομέτης, ἐφιππος, ὡς ἦτο καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῆς συνομιλίας καὶ τοῦ καπνίσματος, εἶχεν ἀμφοτέρους τοὺς μηρούς πρὸς τὸ αὐτὸ πλευρὸν τῆς σέλλας² (ὡς ἵππεύουν αἱ γυναῖκες), καὶ ὑπὸ τὸν ἓνα μηρὸν εἶχε τοποθετήσῃ καὶ συνεκράτει τὸ ὄπλον του, μὲ τὴν μ π ο υ κ α³ (στόμιον) τοῦ τουφεκιοῦ ἐστραμμένην πρὸς τὰ κάτω.

Ἡ θέσις αὕτη τοῦ ὄπλου εἶναι συνήθης εἰς τοὺς ἐφιππους ἰδιώτας (ὄχι τοὺς ἵππεῖς τοῦ στρατεύματος), ἀντὶ τῆς θέσεως χ ι α σ τ ῖ ἐπὶ τοῦ ὄμου, ὅταν θέλουν νὰ ἔχουν τὸ ὄπλον πρόχειρον. Καὶ ὁ Μακρομέτης, ἀπὸ σκοποῦ, ὡς ἀπεδείχθη, τὸ διετήρει εἰς τὴν θέσιν ταύτην κατὰ τὴν συνομιλίαν του μὲ τὸν Κωστήν.

Μὲ τὸ ὄπλον οὕτω τοποθετημένον (στίχοι 73—74), ὁ Μακρομέτης ἔστρεψε τὸν ἵππον, ἀφελῶς καὶ ἀκουσίως δῆθεν, κατὰ τρόπον ὥστε τὸ στόμιον τοῦ ὄπλου νὰ κατευθυνθῇ πρὸς τὸν Κωστήν, ἵνα εἰς τὴν κατάλληλον στιγμὴν πυροβολήσῃ καὶ τον φονεύσῃ. Ὁ Κωστής ὅμως, ἀντιληφθεὶς τὸν δόλον, διότι, παρὰ τὰς σπονδὰς καὶ τὰ ὄρκια τοῦ ἀντιπάλου, ὑπωπτεύετο, ὡς εἴπομεν, μετεκινεῖτο καὶ δὲν ἄφινε νὰ εὐρεθῇ ἀπέναντι τοῦ στομίου τοῦ ὄπλου.

Ἄλλ' ὅταν ἔδωκε τὴν δεξιάν εἰς τὸν Μακρομέτην, πρὸς χαιρετισμόν, ὁ

¹ ἔξάνοιξε (ἐξάνοιγω=ἀνοίγω τοὺς ὀφθαλμοὺς νὰ ἰδῶ)=ιδέ, παρατήρησε.

² Ἡ σέλλα (λ. ἰταλ. sella)=ἐφιππίον.

³ Ἡ μ π ο υ κ α (λ. ἰταλ. bocca=στόμα, ἄνοιγμα, ὀπή) τοῦ τουφεκιοῦ=τὸ στόμιον ἐξόδου τῆς βολίδος.

δόλος ἐφανερώθη: Ἐδραξεν ὁ Μακραμέτης μὲ δύναμιν τὸ χεῖρι τοῦ Κωστῆ καὶ τὸν εἴλκυσε πλησίον του, ῥωμαλεότερος, ὡς ἦτο. Ὁ Κωστῆς τότε, ἐστηρίχθη μὲ τὸν πόδα εἰς τὸν πρὸ αὐτοῦ εὐρισκόμενον μικρὸν βράχον¹, — ἀ ν τ ι π ά τ η σ ε, κατὰ τὴν ἰδιωματικὴν ἔκφρασιν, — καὶ ἠδυνήθη νὰ ἀποσύρῃ τὴν χεῖρα. Ὡλίσθησεν ὁμως καὶ ἔπεσεν ὑπίως.

Τὴν στιγμὴν ἐκείνην τὸν ἐπυροβόλησεν ὁ Μακραμέτης (στίχοι 71—72), ἴσως ἐξ ἧς θέσεως εὐρίσκετο εἰσέτι τὸ ὄπλον (ὑπὸ τὸν μηρόν), ἀλλ' ἔνεκα κακῆς κατευθύνσεως τοῦ ὄπλου ἢ ἔνεκα μετακινήσεως τοῦ ἵππου, ἡ βολὴ ἐξέκλινεν ὀλίγον καὶ ὁ Κωστῆς ἐσώθη (στίχοι 75—76)².

Ὁ Κωστῆς τότε ἀνεγερθεὶς, πυροβολεῖ τὸν Ἀμέτην γονατιστὸς (=γονυπετῆς) καὶ ἡ βολὴ διεπέρασεν ἀμφοτέροισι τοὺς βραχίονας καὶ τὸ στήθος τοῦ ἀντιπάλου του, ὅστις κατέπεσεν ἐκ τοῦ ἵππου του ἄπνους (στίχοι 79—80).

Οἱ εἰς ἀπόστασιν, — ὑπὸ τὴν δρῦν, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, — ἀναμένοντες Τοῦρκοι, ἐπὶ τῷ ἀκούσματι τῶν δύο πυροβολισμῶν, ἐκίνησαν νὰ σπεύσουν πρὸς τὸν Ἀρχηγόν των³, προηγεῖτο δὲ αὐτῶν εἰς καλούμενος Τζιμπιτζῆς.

Ἀλλὰ τότε καὶ οἱ σύντροφοι τοῦ Κωστῆ, οἵτινες μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης δὲν εἶχον ἐμφανισθῆ, ἀλλὰ παρηκολούθουν τὴν σκηνὴν, κατέχοντες θέσεις ὀπισθεν τῶν προκαλυμμάτων, εἰς τὰ ὁποῖα ἀπ' ἀρχῆς εἶχον τοποθετηθῆ, ὑποδειξίει τοῦ Κωστῆ, διὰ νὰ κατασκοπεύουν τοὺς Τούρκους, ἤρχισαν ἐπικαίρως πυρὰ ταχέα κατὰ τῶν Τούρκων, μὲ τὰ νέα Σασεπά, μὲ τὰ ὁποῖα εἶχον ἐφοδιασθῆ.

Ήλπει τραυματισθεὶς ὁ προπορευόμενος ἐκ τῶν Τούρκων Τζιμπιτζῆς⁴, οἱ δὲ λοιποὶ Τοῦρκοι ὑποχωροῦν.

Οἱ πυροβολισμοὶ τῶν συντρόφων τοῦ Κωστῆ, ἀπροόπτως ἀκουσθέντες, κατετρόμαξαν ἵππους καὶ ἀναβάτας. Ἐπειδὴ προήρχοντο ἀπὸ ἀοράτους πολεμιστὰς, ὡς εὐρισκομένους μέσα εἰς τοὺς βράχους τῆς Χαλέπας, ἐπανελαμβάνοντο δὲ μὲ ταχύτητα ἀσυνήθη τότε, διότι τὰ φερόμενα ὑπὸ τῶν χριστιανῶν ἐπαναστατῶν ὀπισθοογεμῆ νέα ὄπλα Σασεπά ἦσαν ταχυβόλα, ἐν συγκρίσει μὲ τοὺς ἐμπροσθοογεμεῖς Σισανέδες⁵, τοὺς ὁποίους ἔφερον

¹ Δεικνύεται καὶ σήμερον ἐπὶ τόπου ἡ θεσις καὶ ὁ βράχος αὐτὸς (ἴδε καὶ ἀνωτέρω σελ. 24).

² Ἡ παράδοσις (ἐκ διηγῆσεως τοῦ Κωστῆ) φέρει ὅτι ἡ σφαῖρα τοῦ Μακραμέτη ἀπέκοψε τὸ τσικουρι τῆς βράκας τοῦ Κωστῆ. Τσικουρι (λ. ἰταλ. sicuro=σίγουρος, στερεὸς) εἶναι τὸ ἐκ στερεοῦ ὑφάσματος σχοινίον, συνήθως πλεκτόν, δι' οὗ περιδένεται καὶ συγκρατεῖται ἡ βράκα.

³ Ἡ παράδοσις φέρει ὅτι ἐξετέλεσαν ἔφοδον, διὰ νὰ ἐλευθερώσουν τὸν ἀρχηγόν των, τὸν ὁποῖον ὑπέθετον ζῶντα.

⁴ Κατὰ τὴν παράδοσιν, καὶ τὸν Τζιμπιτζῆν ἐτραυμάτισεν ὁ Κωστῆς. Δὲν ἀποκλείεται καὶ τοῦτο, ἀλλὰ τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι ἐτραυματίσθη ἀπὸ σφαῖραν τῶν ἄλλων.

⁵ Ὁ Σισανές (περσιστὶ σεσχανέ) εἶναι ὄπλον παλαιόν, μὲ ἐξαγωνικὴν τὴν ἐξω-

τότε ἀκόμη οἱ Τοῦρκοι ἄτακτοι καὶ ἐπειδὴ ἡ ἀντήγησις εἰς τοὺς βράχους ἐπολλαπλασίαζε τοὺς κρότους, ἐγεννήθη ἡ ἐντύπωσις ὅτι προήρχοντο ἀπὸ πολλοὺς πολεμιστὰς κατέχοντας τὸ ὕψωμα τῆς Χαλέπας, ἐν ᾧ οὗτοι ἦσαν μόνον 4—6.

Ἦτο ὄθεν φυσικόν, οἱ Τοῦρκοι, ὑπερβάλλοντες ἐν τῇ φαντασίᾳ των τὴν κατάστασιν, νὰ ὑποθέσουν ὅτι εἶχον πέσει εἰς ἐνέδραν ἐκ πολλῶν χριστιανῶν καὶ ὅτι θὰ τοῖς ἐπετίθεντο καὶ ἄλλοι ἐρχόμενοι ἀπὸ τὸν Χάρακα, οὕτω δὲ πανικόβλητοι ἀφῆκαν τὸν ἀρχηγόν των καὶ (κατὰ τὴν παράδοσιν) ἐτρέπησαν εἰς φυγὴν πρὸς τὰ ὀπίσω, πρὸς Λιγόρτυνον, ἔνθα εὗρίσκετο τὸ στρατόπεδόν των. Καὶ οὕτω δὲν μετέβησαν εἰς τὸ Δωράκι, εἰς τὸ ὁποῖον κατηνθύνοντο κατὰ τὴν ἀναχώρησίν των ἐκ Πύργου.

Ὁ Κωστῆς ὕστερον ἀποκόπτει τὴν κεφαλὴν τοῦ Μακρομέτη, μάλιστα—κατὰ τὴν παράδοσιν—μὲ τὸ μαχαίρι αὐτοῦ τούτου τοῦ νεκροῦ ἀντιπάλου του¹, καὶ τὴν ἐτοποθέτησεν εἰς τὸν χιλμπέν² (μαρσῦπιον τῆς σέλλας) τοῦ ἵππου τοῦ Μακρομέτη, ὅστις ἵππος ἴστατο ἀκίνητος ἐνώπιον τοῦ τε παλαιοῦ κυρίου του, τοῦ νεκροῦ, καὶ τοῦ νέου τοιούτου, τοῦ νικητοῦ.

Ἐν συνεχείᾳ ὁ Κωστῆς παρέλαβε τὸν τε ὀπλισμὸν καὶ ἱματισμὸν τοῦ Μακρομέτη, ἐπὶ τόπου μάλιστα περιβληθεὶς τὴν ἐνδυμασίαν του,—ἀποτελουμένην ἀπὸ τὴν φεσάραν³ καὶ σαρίκαν⁴, τὰ χιாலουβάργια⁵ του, τὴν ζώνην⁶ του καὶ τὰ τσαρδήνια⁷ του,—ἵππευσε δὲ καὶ τὸν ὠραῖον ἵππον ἐκείνου, τὸν ἔκτοτε ἰδικόν του.

τερικὴν ἐπιφάνειαν τῆς κάννης του, σύγχρονον δὲ τοῦ Καριοφιλιού (λαβόντος τὸ ὄνομα ἐκ τοῦ ἐν Βενετίᾳ ἐργοστασίου Carlo e filii=Κάρολος καὶ υἱοί), ἐμπροσθογεμῆς, πυροδοτούμενον μὲ πυρόλιθον (τσακμακόπετραν) ἐπομένως βραδυβόλον. Ἦτο ἐν χρῆσει ἐν Τουρκίᾳ καὶ Ἑλλάδι ἀπὸ τοῦ 18ου αἰῶνος.

¹ Καὶ ἐδάγκωσεν, ὡς λέγουν, ὁ Κωστῆς τὸ μαχαίρι αὐτό, εἰς ἐνδειξὴν ὅτι ἐξεδικεῖτο διὰ τὰς ξυλιὰς τοῦ ἔφαγε (δαρμόν) ἀπὸ τὸν Μακρομέτην εἰς τὸ Δωράκι, ὡς ἀνωτέρω, σελίς 17.

² Ὁ χιλμπές (λ. τουρκ. heibe) = δισάκκιον, τὸ ἐπὶ τοῦ ἐπιπίου καὶ ἐκατέρωθεν τῆς προσθίας αὐτοῦ ἀψίδος ἀναρτώμενον μαρσῦπιον (ἢ μαροίπια).

³ Τὸ φέσι (λ. τ. fes) = τὸ ἐξ ἐρυθροῦ πιλήματος κολουροκωνικὸν κάλυμμα τῶν Τούρκων, ἄλλοτε ἐθνικὸν ἔνδυμα αὐτῶν, ἀλλ' ἤδη ναρατηγθὲν. Εἶχε καὶ κροσσὸν (φουντα). Ἡ ὀνομασία του προῆλθεν ἀπὸ τὴν πόλιν Φέζ τοῦ ἄλλοτε Ἀραβικοῦ καὶ νῦν Γαλλικοῦ Μαρόκου, ὅπου ἀρχικῶς κατεσκευάζοντο τὰ φέσια. Φεσάρα = μεγάλο φέσι, τὸ ὁποῖον ἐνίοτε ἦτο καὶ σπαστὸ (πεπιεσμένον). Φέσι ἔφερον καὶ οἱ χριστιανοὶ ὑψηλοὶ τῶν Τούρκων, ἀρχικῶς ὄρθιον (λεγόμενον μετζητιέ), ἔπειτα σπαστό.

⁴ Τὸ σαρίκι (λ. τ. sarik) = τὸ φερόμενον ὡς κάλυμμα τῆς κεφαλῆς πολύχρωμον μανδήλιον, τὸ ὁποῖον ἐφέρετο περιεστραμμένον περὶ τὴν κεφαλὴν. Ὅταν ἐφέρετο συγχρόνως καὶ τὸ φέσι, τὸ σαρίκι περιετυλίσσετο περὶ τὴν βάσιν αὐτοῦ κυκλοτερῶς. Σαρίκι ἔφερον καὶ οἱ Κρηῖτες χριστιανοὶ ἀπὸ μαῦρο μανδήλι, εἰς ἐνδειξὴν πένθους ἐφ' ὅσον ἡ Κρήτη ἦτο ὑπόδουλος. Σήμερον τὸ σαρίκι ἐξαφανίζεται σὺν τῷ χρόνῳ, ὡς καὶ ἡ βράκα.

⁵ Τὸ χιாலουβάρι καὶ τὰ χιாலουβάργια. Ἴδε σελ. 8, ὑπόσ. 1. 6 καὶ 7 εἰς σελ. 31.

Νικητῆς ὁ Κωστῆς εἰς μονομαχίαν, ὑπενθυμίζουσιν τὴν νίκην τοῦ μικροσώμου Δαυὶδ κατὰ τοῦ γίγαντος Γολιάθ¹ καὶ περιστοιχιζόμενος ἀπὸ τοὺς ὀλίγους, ἀλλὰ γενναίους ἐπίσης συντρόφους του, ἀνεχώρησε διὰ τὸν Χάρακα.

Ἡ παράδοσις φέρει ὅτι ἔφιππος, ὡς ἦτο, διῆλθε διὰ μέσου τῶν ἐκπεπληγμένων Τούρκων, οἱ ὅποιοι δὲν τον ἐπυροβόλησαν, διότι ὑπέθεσαν ὅτι ἦτο ὁ ἴδιος ὁ Μακραμέτης.² Ἀλλὰ δὲν πρόκειται, φρονῶ, περὶ τῶν δέκα ἐφιππων συντρόφων τοῦ Μακραμέτη, οἱ ὅποιοι εἶχον τραπῆ διὰ Πύργου πρὸς τὴν Λιγόρτυνον. Θὰ πρόκειται περὶ ἄλλων Τούρκων, οἱ ὅποιοι ἠγνόουν βέβαια τὸν φρόνον τοῦ Μακραμέτη καὶ οἱ ὅποιοι, ἐπανερχόμενοι ἐκ τῶν ἀγροτικῶν ἐν τῇ πεδιάδι ἐργασιῶν των πρὸς Πύργον ἢ πρὸς Δωράκι, εἶδον τὸν Κωστῆν νὰ διέρχεται ἔφιππος ἔμπροσθέν των, ἀγέρωχος καὶ ταχὺς ὡς δαίμων ἢ ὡς θεός.

Εἰς τὸν Χάρακα ὅταν ἔφθασεν ὁ Κωστῆς, προηγηθεὶς ἴσως τῶν πεζῶν συντρόφων του, ἐγένετο, ὡς ἦτο φυσικόν, ἀντικείμενον θερμοτάτων ἐκδηλώσεων (στίχοι 97—106).

Μάλιστα, τοῦ ἔβγαλαν μαντῆλι³, ἦτοι δι⁴ ἑράνου συνέλεξαν χρηματικὸν ποσὸν ὡς ἦτο ἔθιμον τότε, καὶ τοῦ το παρέδωκαν ὡς μπαξίσι⁵ (φιλοδώρημα).

Ἐοιοῦτος μάλιστα ἔρανος ἐσυνεχίσθη ἔπειτα καὶ εἰς ἄλλας ἐπαρχίας (Βιάννον, Λασηθί), εἰς ἃς μετέβη ὁ Κωστῆς φέρων τὴν φ ο ρ ε σ ι ἄ ν (ἐνδυμασίαν) καὶ τὰ ὄπλα τοῦ Μακραμέτη.

¹ Ἀπὸ τὸν Χάρακα μετέβη αὐθημερὸν εἰς τὸν συνοικισμὸν Ἁγίου Νικόλαου, πρὸς συνάντησιν τοῦ τραυματίου ἀρχηγοῦ Ἀϊνικολιώτη⁴ (στίχοι 107—108) διὰ νὰ τῷ μεταβιβάσῃ, κατὰ τὴν παραγγελίαν τοῦ Μακραμέτη, τὰ χαϊρετίσματά του καὶ τὴν ἀγγελίαν ὅτι κατὰ τὴν προσεχῆ μάχην ὁ Μακραμέτης θὰ του ἀποκόψῃ τὴν κεφαλὴν.

⁶ Ἡ ζ ὡ ν η εἶναι μεγάλη χρωματιστὴ ταινία ἐξ ὑφάσματος ἐριούχου, δι' ἧς περιτυλίσσον τὴν ὄσφυν, μὲ πολλοὺς γύρους, οἱ φοροῦντες β ρ ἄ κ α ν.

⁷ Τὰ τ σ α ρ δ ῆ ν ι α = εἶδος περικημιδῶν (γκέττες) ἀπὸ ὕφασμα ἢ δέρμα, ἀνοικτὸ εἰς τὸ πλευρόν. Προῆλθον, ὡς δηλοῖ τὸ ὄνομά των, ἐκ τῆς νήσου Σαρδηνίας.

¹ Ἄλλ' ὅποια χαρακτηριστικὴ ἀνταπόδοσις: Ὁ ἐν τῇ ἱστορίᾳ (Παλαιᾷ Διαθήκῃ) μικρόσωμος ἐκεῖνος Δ α υ ἰ δ, ἐν τῇ πατρίδι του Παλαιστίνῃ τῆς Ἀνατολῆς, καταρρίπτει τὸν πελώριον Γ ο λ ι ἄ θ, πρωτοπαλλήκαρο τῶν ἀποίκων Φ ι λ ι σ τ α ἰ ω ν, οἱ ὅποιοι ἦσαν Κρήτες. Ἦδη ὁ μικρόσωμος Κρῆς Κωστῆς ὁ Ἀρκαλοχωρίτης, ἐν τῇ πατρίδι του, καταρρίπτει τὸν μεγάλωσωμον Μακραμέτην, ἀντιπρόσωπον τῶν ἐξ Ἀ ν α τ ο λ ῆ ς ἐπιδρομέων.

² Τὸ μ α ν τ ῆ λ ι (λ. λατιν. mantelium, mantele, mantile, ἰταλ. mantiglia καὶ ἰσπαν. mantilla) = μανδήλιον, ὡς καὶ σήμερον. Ἡ φράσις: β γ ἄ ν ω μ α ν τ ῆ λ ι σημαίνει ἐνεργῶ ἔρανον, διότι περιεφέρετο μανδήλιον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἕκαστος ἔριπτε τὸ διδόμενον χρῆμα. Ἐγένετο τοῦτο συνήθως διὰ τοὺς ὀργανοπαικτας, διὰ πτωχοὺς καὶ διὰ τοὺς ἐκτελοῦντας γενναίαν πράξιν.

³ Τὸ μ π α ξ ἰ σ ι (λ. τουρκ. bahsis) = φιλοδώρημα.

⁴ Ἴδε ἀνωτέρω, σελ. 25—26, στ. 8 καὶ ἐξῆς.

Ἐξήχθη τότε ἀπὸ τὸ μαρσύπιον καὶ προσεκομίσθη ἡ καρπούζα—κεφαλή τοῦ Μακραμέτη—καὶ δύναται τις νὰ συμπεράνη τὴν ἐκπληξιν καὶ τὰ ἐπακόλουθα.

Ἐξήχθη τότε ἀπὸ τὸ μαρσύπιον καὶ προσεκομίσθη ἡ καρπούζα—κεφαλή τοῦ Μακραμέτη—καὶ δύναται τις νὰ συμπεράνη τὴν ἐκπληξιν καὶ τὰ ἐπακόλουθα.

Ὁ Κωστής εἶχε πρὸ πολλοῦ χρόνου δανεισθῆ ἓν χρηματικὸν ποσὸν ἀπὸ τὸν Ἀϊνικολιώτην—400 ἑτάλια⁴—διὰ νὰ το ἐμπορευθῆ, ἀλλὰ δὲν εἶχε δυνηθῆ ἕως τότε νὰ το ἀποδώσῃ. Τώρα ὁ Ἀϊνικολιώτης συγκεκρινημένος τοῦ τὸ ἐχάρισε (στίχοι 109—112), σχίσας ἐκεῖ ἀμέσως τὸ χρεωστικὸν συμβόλαιον. Προσέτι δὲ τῷ ἀπένειμε βαθμὸν ἑκατοντάρχου⁵.

Τὸ ἀνωτέρω ἀνδραγάθημα, καίτοι τοπικόν, ἐπηρέασε σημαντικῶς τὰς τουρκικὰς ἀρχάς.

Ἐάν καὶ οἱ Τοῦρκοι, εἰς ἀντεκδίκησιν, προέβησαν αὐθις εἰς σφαγὴν χριστιανῶν πολλαχοῦ εἰς Μεσαράν, εἰς ἐμπρησμοὺς οἰκιῶν καὶ διαρπαγὰς, ὁ στρατὸς ἀπέσχεν.

Ἐδῶθησαν διαταγαὶ νὰ παύσουν οἱ Τοῦρκοι ἐρεθίζοντες τοὺς χριστιανοὺς καὶ δίδοντες ἀφορμὰς συνεχίσεως τῆς ἐπαναστάσεως.

Ἐχθροπραξίαι ἔκτοτε, ἀξιαὶ λόγου, δὲν ἔλαβον χώραν ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Μονοφατισίου κατὰ τὴν ἐπαναστατικὴν ἐκείνην περίοδον.

Τὸ ἀνδραγάθημα τοῦ Κωστῆ εἶχε καὶ αὐτὸ συντελέσει εἰς τὸ ἀποτέλεσμα αὐτό.

5. Ο ΠΟΙΗΤΗΣ

Τὸ κατωτέρω ποίημα συνέθεσεν ὁ νεώτερος τοῦ Κωστῆ ἀδελφός, Ἀντώνιος Μ. Μπογιατζάκης ἢ Μπερτσίκουρας (1847—1915).

Οὗτος ἦτο ἄνθρωπος εὐφυέστατος. Ἀπὸ παιδί, ἕνεκα τῆς εὐφυΐας του προσελαμβάνετο ὑπὸ νέων εἰς τὰς διασκεδάσεις των, ἐν Ἡρακλείῳ, καὶ ἐπειδὴ τὰ ἐκ τῆς τραπέζης των διδόμενα αὐτῷ φιλοδομήματα κατέτρωγε παράμερα ἢ,—χάριν ἀστεϊσμοῦ,—ὑπὸ τὴν τράπεζαν, ὡς μικρὸν ζῖφον, τῷ ἀπεδόθη τὸ

¹ Ἴδε ἀνωτέρω σελ. 25, στ. 8 καὶ ἐξῆς.

² Ἡ καρπούζα ἢ τὸ καρποῦζι (ἐκ τοῦ: καρπός)=σίκκος ὁ ὑδροπέπων.

³ Ὁ μεζές (λ. τουρ. meze καὶ mezelik)=λίχνημα, ὀρεκτικόν, ἄρτυμα εἰς τοὺς πίνοντας ἰδίως ποτὰ οἰνοπνευματώδη.

⁴ Τὸ ἑτάλι (λ. ἰσπαν. reale)=νόμισμα ἰσπανικόν, ἀξίας 4—5 χρυσῶν φράγκων, ἰσοδύναμον πρὸς τὸ τουρκικὸν γρόσι.

⁵ Διοικητοῦ 100 μαχητῶν.

παρωνύμιον μπερτσίκουρας¹, μετὸ ὁποῖον, ὡς ἐπώνυμόν του, ἦτο γνωστός εἰς ὅλην του τὴν ζωὴν.

² Ἐπὶ τι διάστημα διέμεινεν εἰς τὸ Κάϊρον τῆς Αἰγύπτου, ὅπου κατόικουν δύο ἀδελφοί του (ἴδε ἄνωτέρω, σελ. 12), μετέβη δὲ καὶ εἰς τὴν Γαλλίαν. Οὕτω, ἔμαθε καὶ ξένας γλώσσας.

³ Ἦτο λαμπρὸς τραγουδιστὴς καὶ λυράρης² ἐπίσης περίφημος, ἀφήσας ἐποχὴν ὡς τοιοῦτος.

Μὲ τὴν λύραν του περιεφέροτο εἰς τὰς Ἐνατολικὰς ἰδίᾳ ἐπαρχίας τῆς Κρήτης κατὰ τὰς πανηγύρεις³, περιστοιχιζόμενος συνήθως ἀπὸ παρέαν⁴ φίλων του, καὶ τούτων ὀργανοπαικτῶν καὶ τραγουδιστῶν, καὶ κατὰ τοὺς χοροὺς καὶ τὰς διασκεδάσεις τῷ συνελέγετο ἐκάστοτε ἀρκετὸν ποσὸν ἀπὸ τὰ μπαξίσια τῶν χορευτῶν⁵.

⁶ Ἐνυμφεύθη εἰς τὸ τότε Καινούργιο Χωρογὸ (τὸ καλούμενον πρότερον Καρρὲς) Μεραμβέλλου, τὴν σημερινὴν κομόπολιν Νεάπολιν, τὴν Ἀργυρῶ Παντεράρα καὶ ἀπέκτησε 4 τέκνα: τοὺς Κώσταν, Γεώργιον καὶ Μιχάλην Βογιατζάκη ἢ Μπερτσίκουραν, τὴν Μαρίαν, σύζυγον Ἀνδρέου Μαυράκη, καὶ τὴν Δημητρούλαν, σύζυγον Ἰ. Μαγκώνη.

Εἰς τὸ Ἡράκλειον εὐρίσκετο πολὺ συχνά, παίζων τὴν λύραν του εἰς κοσμικὰ κέντρα, καφενεῖα καὶ καφωδεῖα⁶. Προσεκαλεῖτο δὲ διαρκῶς εἰς οἰκογενειακὰς διασκεδάσεις (γάμους, ἀρραβῶνας, βαπτίσεις), ὅπου ἔτερε μετὲν τὴν λύραν του καὶ μετὰ τραγούδια καὶ ἰδίως δίστιχα (μαντινάδες), ἀπὸ τὰ ὁποῖα πολλὰ ἦσαν ἰδικῆς του ἐμπνεύσεως καὶ τὰ συνέθετε ἐπὶ τόπου, διαρκούσης τῆς διασκεδάσεως.

¹ Ὁ μπερτσίκουρας. Εἶναι ζωῦφιον, τὸ ὁποῖον ζῆ εἰς τοὺς κήπους καὶ κατατρώγει τὰ λαχανικά. Λέγεται καὶ: κολοκυθοκόφτης ἢ πρασοκουρῆς. Ἡ λέξις προήλθεν ἴσως ἀπὸ τὴν τουρκ. λ. μπερτσές (perçem=χαίτη), διότι κατακόπτει τὰ λαχανικά, ὡς νὰ κουρεύῃ μπερτσέν (χαίτην ἴπλου).

² Ὁ λυράρης ἢ λυρατζῆς=ὀργανοπαικτὴς παίζων λύραν, τὸ σύνθημα ἐν Κρήτῃ μουσικὸν ὄργανον.

³ Αἱ πανηγύρεις ἐν Κρήτῃ λέγονται πανηγύργια ἢ πανεγύργια καὶ ἅγιοςμῆσια (=ἁγιομνήσια, ἦτοι εἰς μνήμην ἁγίου εορταί). Εἰς τὴν πανηγυρίαν τῆς ὑψώσεως τοῦ Σταυροῦ (14 Σεπτεμβρίου) εἰς τὸ χωρίον Ἐξω Ποτάμους Λασηθίου, εἶδε καὶ ἐγνώρισε τὸν Μπερτσίκουραν, παίζοντα τὴν λύραν του, καὶ ὁ γράφων, στὰ παιδικὰ του χρόνια. Ἄλλος περίφημος λυράρης, περιφερόμενος καὶ αὐτὸς τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἦτο καὶ ὁ Γενὴ Μανώλης, ὅστις ἦτο πρότερον Τούρκος καὶ ἐβαπτίσθη Χριστιανός.

⁴ Ἡ παρέα (λ. ἰσπανικὴ pareja)=συντροφία, ὄμιλος.

⁵ Τὸ μπαξίσι, ἴδε σελ. 31, ὑπόσ. 3 καὶ 2. Εἰς τοὺς ὀργανοπαικτὰς τὸ φιλοδώρημα εἶναι προαιρετικόν, ἀλλὰ συνθηθέστατα δίδουν τοιοῦτον οἱ νέοι, ὅταν πάνε «νὰ πιάσουνε στὴν ὀμπρὸς μερὰ» καὶ ἰδίως ὅταν συνοδεύουν νεάνιδα.

⁶ Τὰ τότε: Ροῖδη (Κωστὴ) Ἀλεξάκη καζίνο, Μπαμπαλάρου ἢ Θαλασσινοῦ ταβέρνα, Μιγάδη καφενεῖον, κ.λ.

Ἐτραγουδοῦσε καὶ δι' ἑαυτὸν ἀστεῖα δίστιχα, ὡς τὸ ἑξῆς :

*Μπερτοίκουρα μ' ἐβγάλανε¹ πῶς τρώγω τὴν ντομάτες,
μὰ ἄγὰπῶ τὴν κοπελλιές, ξανθές καὶ μαυρομμάτες.*

Συνθέσας τὸ κατωτέρω ποίημα διὰ τὸν ἀδελφόν του Κωστῆν Ἀρχαλοχωρίτην, ἐπὶ τῇ βάσει ἰδίᾳ τῶν εἰς τὰς πρόσθεν σελίδας 18—32 ἐκτιθεμένων, τὸ ἔτραγουδοῦσεν ὁ ἴδιος, παίζων τὴν λύραν του.

¹ Ἀπέθανεν εἰς τὴν Νεάπολιν τὸ ἔτος 1915, εἰς ἡλικίαν 68 ἐτῶν.

---

¹ μὲ ἐ β γ ἄ λ α ν ε = μὲ ἐ π ω νό μ α σ α ν .

Β'. ΤΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ¹

Σὰν βασιλέω² ὁ ἥλιος, —³ περήφανή μου Κρήτη!⁴
ἔτσά δὰ νὰ ᾄγαι οἱ-γι-ἀντρείγιές, σὰν τ' Ἀρχαλοχωριτή!

Στὸν Κόσμο δὲν εὐρέθηκεν ἄντρας θεμελιωμένος,
νὰ προπατῆ, νὰ πολεμᾷ⁵, νὰ βγαίνει κερδαιμένος.

5 Ὡστὰ χίλια ὀχτακόσια στὰ ἑβδομηῆντα ἅπανω⁶
ἢ Κρήτη πάλι πόλεμο κάνει μὲ τὸ Σουλτᾶνο.

Καὶ τότεσας τὰ Σασεπὰ πέμπουν ἔπο τὴν Ἑλλάδα,
καὶ κασιοριὰ τὰ βγάλανε εἰς τὴν Ψαρή Φοράδα.

Κι' ὁ Κωσταντῆς, ὡς ἤπηρε⁷ τὸ Σασεπὸ σὴ χέρα,
10 τοοὶ Τούρκους ἐκυνήγανε νύχτα καὶ τὴν ἡμέρα.

Ἦτον-ε πάντα σύντροφος κι' ὁ Ἀντρέας ὁ ἀδερφός του,
στοὶ μπότι καὶ σὴν ἀντρείγιὰ ἦτον-ε ὁμοίος του.

Εἶχεν-ε κι' ἄλλους ἀδερφούς, μεγαλωπὸ ταράφι,
γι' αὐτὸ δὲν ἐλογάριαζε ὅ,τ' ἤθελε νὰ πάθῃ⁸.

15 Δευτέρα μέρα ἴπορισαν δώδεκα μπαεράκια
νὰ ἴπανε σὴ Λιγόρτυνο νὰ βλέπουν τ' ἀγαδάκια.

Καὶ σὰν ἐξεκινήσανε⁹, ἐκάμαν τὸ τερίπι,
νὰ ἴπά' σκοτώσουν τὸν Κωστῆ τὸν Ἀρχαλοχωριτή⁹.

Κάτω σὴν Κάτω Μεσαρά, ἴπού'ναι τὰ μεζαράκια,
20 ἐκερὰ ἴμαξεύτηκε ἡ Τουρκιὰ, κι' ὅλα τὰ μπαεράκια.

Ἦτὸ ἴπάνω σὴ Λιγόρτυνο, ἀπού'ναι τὸ μεζάρι,
ὁ ἀρχηγός τως ἴζητανε ναῦρηνα παλληκάρι.

Ἦλη ἢ Τουρκιὰ ἐφώνηαζε, κι' αὐτὸς τὸ Μεμετάκι :

— «Μωρὲ πῶς δὰ τὸ πιάσωμε τ' Ἀρχαλοχωριτάκι ;»

¹ Ἰδε σχόλια εἰς σελ. 40—51.

² παραλλαγή: καὶ σκοτεινιάση ἢ Κρήτη. Ἄλλη: μὲ τὸν Ἀποσπερίτη.

³ παραλλαγή: νὰ προπατῆ στὸν πόλεμο.

⁴ Κατ' ἀκριβείαν, πρόκειται περὶ τοῦ ἔτους 1878 (ἴδε σχόλια στ. 5, σελ. 40).

⁵ παραλλ.: ἦβαλε.

⁶ παραλλ.: ὅ,τ' ἤθελε τοῦ λάχγ.

⁷ παραλλ.: καὶ πρὶν νὰ ἐκινήσουνε.

⁸ παραλλ. Σπανδωνίδου (Κρητικὰ Τραγοῦδια, σελ. 7, στίχ. 1—2):

Δευτέρα μέρα ξεκινᾷ δεῦτερο μπαεράκι

Νὰ πᾶ' νὰ πιάσουν τὸν Κωστῆ τ' Ἀρχαλοχωριτάκι.

25 Καὶ λέ² ὁ Ἄβδουρραμὰν Ἀλῆς : — « Ἐγὼ δὰ τόνε πιάσω¹,
ἀνέ-γ-κατέχω τὴ ζωὴ σήμερο νὰ τὴ χάσω. »

Κι² ὁ Μακρομέτης ἠφώνηξε : — « Ταχύτερου ὡς τὸ βράδυ,
τοῦ Κωσταντῆ τὴν κεφαλὴ δὰ φέρω στὸ ντρουβάδι. »

— « Ἄντες ἐδά, Ἄμετ ἁγᾶ, κι² ἂν τό² χη ὁ Θεὸς γραμμένο,

30 δὰ πάρης τὸ μεγίρι σου λοῖγκια φορτωμένο. »

Οἱ Χοιροθιανοὶ ἠχωρίσανε καὶ ἔπανε χώρια-χώρια,

κι² ὁ Κωσταντῆς ἔξεκίνησε καὶ πάει στὰ Προυτόγια.

Καὶ ἠπαίρνει κάτω ὁ Ἄμετ ἁγᾶς³ μὲ τόσο νοῦ καὶ νάζι
καὶ μὲ βαρὺ ἀναστεναγμὸ τοῦ Κωσταντῆ φωνιάζει :

35 — « Κατέβα, καπετὰ Κωστῆ, νὰ κάμωμε τσιγάρο
ἀπὸν τὸν Καστρινὸν καπνὸ ἀπὸ ἔχω καὶ φουμάρο. »

— Δὲν κατεβαίνω, Ἄμετ ἁγᾶ, γιατί εἶσαι καβαλλάρης,
γιατί φοβοῦμαι καὶ δειλιῶ, τ² ἄρματα μὴ μου πάρης. ⁴

— Ἀντρίστικα, βρὲ Κωσταντῆ, δὰ κάμωμε τσιγάρο,

40 καὶ σὲ ντροπῆς μου τό² ἔχω ἔγὼ τ² ἄρματα νὰ σου πάρω. ⁴

Καὶ κατεβαίνει ὁ Κωσταντῆς καὶ κάνουνε τσιγάρο, ⁵
κι² ὁ Ἄμετ ἁγᾶς ἀρχίνησε καὶ τοῦ ἔλεγε ἓνα κι² ἄλλο :

— Νά σε ῥωτήξω, Κωσταντῆ, μὰ θέλω τὴν ἀλήθεια,
γιὰ τὸν προχθεσινὸν καυγᾶ : σὰν πόσοι ἔσκοτωθῆκαν ;

45 — Μὰ δὲν κατέχω, Ἄμετ ἁγᾶ, δὲν ξέρω τὴν ἀλήθεια,
καὶ Μεσαοῖτες⁶ ἦσαν-γε καὶ ἠφύγανε τὴ νύχτα.

— Νά σε ρωτήξω, Κωσταντῆ : Ποιὸ ἔτον τὸ παλληκάρι,
ἔπὸ ἔμπαινε μέσα στὸν καυγᾶ⁷, σὰν λύκος, σὰν λιοντάρι ;

— Ἐπὸν τοσὶ Κασάνους ἦτον-ε, ὁ καπετὰν Νικόλης,

50 ἔπὸν τόνε τρέμει ἡ Τουρκιὰ κ² οἱ Μεσαοῖτες ὅλοι.

¹ παραλλ. Σπανδωνίδου, ἐνθ² ἄνωτ., στίχ. 3—6 :

Κι² Ἄμεντ-Ἀγᾶς τῶν ἔλεγε : « Μὰ μοναχὸς θὰ πηγαίνω
νὰ τονε πιάσω σὰν τρατ, τὴν κεφαλὴ νὰ παίρνω »

— « Σώπαινε, Ἄμεντη, σώπαινε, Ἄμεντη, μὴν κωκᾶσαι,
πρῶτα νὰ πᾶς νὰ τονε ἰδῆς κ² ὕστερα νὰ παϊνάσαι. »

* Ἄλλη : Καὶ λέει κι² ὁ Ἄμετ Ἀγᾶς, τὸ πρῶτο παλληκάρι,
Τοῦ Κωσταντῆ τὴν κεφαλὴ προσέσι δὰ τὴν πάη.

² παραλλ. : καβαλλικεύγει τ² ἄλογο.

³ παραλλ. : μὴ με τραθήξῃς στ² ἄλογο, τ² ἄρματα νὰ μου πάρης.

⁴ παραλλ. : Ντροπή μου τό² ἔχω, Κωσταντῆ, τ² ἄρματα νὰ σου πάρω,
καὶ νὰ τὸ καπνοσάκκουλο, νὰ κάμωμε τσιγάρο.

⁵ παραλλ. : Κι² ἀπίστης μὴς τὸ ἰκάμανε τὸ σκοτεινὸ τσιγάρο.

⁶ παραλλ. : Καινουργιώτες.

⁷ παραλλ. : στήν Τουρκιὰ.

— Νά σε ῥωτήξω, Κωστανιῆ: Ἐς μου γὰ τ' ἄρματά σας,
γιατὶ ῥοικῶ τὰ λόγια σας καὶ σκῶ στὰ λακριδιὰ σας.

— Μὰ τὸ Θεό, Ἀμὲτ ἀγᾶ, μοῦ τό ἔπαρε κι' ἐμένα,
πὼς τὰ ἴδικά μας τ' ἄρματα ἤρθαν-ε παυνημένα¹

55 γιατ' ἤπεψε τὸ Σασεπὸ μαντᾶτο στὸ Μαριῖνι:
«ὅσο κι' ἂν εἶναι γρηγορο, ὀπίσω ν τοῦ τ' ἀφίνει».

— Ἦθελα, καπετᾶν Κωσιῆ, νὰ δῶ καὶ τ' ἄρματά σου,
γιατὶ πολλὰ φημίζουνε κ' ἐσένα τὴν ἀντροιά σου.

Γιὰ δόσε μοῦ το νὰ τὸ δῶ αὐτὸ τὸ Σασεπάκι,
60 νὰ το κιττάξω μιὰ ὀλιὰ νὰ σπάση τὸ μεράκι.»

Τὸ Μακρομέτη ἔκράθνε ἐννιὰ λογιῶ μεράκι.

— «Δό μοῦ το, λέω, Κωστανιῆ, γὰ νὰ το δῶ ἴλιγάκι.

— Δὲν τό ἔχω ἀντέτι, Ἀμὲτ ἀγᾶ, νὰ δίδω τ' ἄρματά μου,
γιατὶ ἔχω ἔκειά τὰ θάρρη μου² καὶ τὴν παλληκαριά μου³.

65 — Δόσε μου σκῆς τὸ χέρι σου ν' ἀποχαιρετιχοῦμε,
τὰ μπαεράκια ἄν' ὀμπρὸς καὶ δὰ μ' ἀνεζητοῦνε.

Δό μου, Κωσιῆ, τὸ χέρι σου, νὰ σ' ἀποχαιρετίσω,
ἔπὸ ἄνω στὴ Λιγόρτυνο⁴ δὰ πάω, μὴν ἀργήσω.»

Ἄκρά δωκε τὸ χέριν τοῦ νὰ τὸν ποχαιρετίση,

70 μὴν τοτε ἔπαρη σὶ ἄλογο, νὰ τὸν ποκεφαλίση.

Κι' ὡς ἤδιδε τὸ χέριν τοῦ νὰ τὸν ποχαιρετίση,
δίδει τοῦ Μαριῖνοῦ φωνιά, γὰ νὰ τοτε κεντήση.

Ὁ Μακρομέτης τό ἔχε-νε στὰ σκέλια τὸ Μαριῖνι,
νὰ τοῦ βαρῆ μπαμπέσικα, στὸν τόπο ν' ἀπομείνη.

75 Στὸν πῆδο ἄπάνω ὁ Κωσταντιῆς ἐξέφυγε τοῦ μπάλλας
καὶ ξέφορτσα τὸν ἤπρηεν εἰς τὴ δεξιὰ κοντάλα.

«— Μ' ἀγάλια-ἀγάλια, Ἀμὲτ ἀγᾶ, σὰν τό ἔχεις ἔσὰ τερίπι,
νὰ τοτε δῆς τὸν Κωστανιῆ τὸν Ἀρχαλοχωρίτη!»

Καὶ γονατίζει ὁ Κωσταντιῆς καὶ παίζει τοῦ στὸ μπέτη,

80 κι' ἀνάσκελα τὸν ἤροξε χάμαι τὸ Μακρομέτη⁵.

Καὶ ξαναδευτερώνει τοῦ εἰς τὸ ζερβό τοῦ μάτι,
κ' οἱ-γῆ-ὀμναλοὶ ντοῦ πιάσανε δυὸ μουζουριῶ χωράφι.

¹ παρᾶλλ.: πὼς τᾶρματα τῷ Χριστιανῷ.

² παρᾶλλ.: τὸ θάρρη μου. Ἄλλη: τὸ ὀλπίδες μου.

³ παρᾶλλ.: κι' ἐκειά ἔχω τὴν ὀπόληφι καὶ ὀλη τὴν ἀντροιά μου.

⁴ παρᾶλλ.: καὶ στὴ Λιγόρτυνο σὶ ὀρντοῦ.

⁵ παρᾶλλ.: Καὶ παίζει τοῦ μιὰ σασεπιά ἀνάμεσα στὸ μπέτη
καὶ πῆρ' ὁ διὰολος τὴν Τουρκιὰ καὶ ὀλο τὸ ντοβλέτι.

- Κι' όταν ἐπῆγε τῶν Τουρκῶ τὸ σκοτεινὸ χαμπέρι,
ὁ ἥλιος ἐσκοτείνιασε,—κι' ἦτον-ε μεσημέρι!¹
- 85 Ὁ Μαζραμέτης εἶχεν-ε διαβόλους στὴν κοιλίαν του,
μὰ γιὰ 'κειονὰ κι' ὁ Κωσταντῆς ἤγναψε τὴν προβιάν του.
'Αναμεσῶς² στὸν Πανασό, στὸ Βουλισμένο Δέτη,
ἐκεῖνὰ τὸν ἤρριξ' ὁ Κωστῆς κάτω τὸ Μαζραμέτη.
Κι' όταν ἐψυχομάχηεν-ε, τοῦ διάβαζε: 'ναλέτι . . .
- 90 Πάει στὸ διάολο ἡ Τουρκιά, 'πάει καὶ τὸ μιλέτι!
Τὴν κεφαλὴν του τοῦ 'κοψε καὶ στὸ χιλμπέ τὴ βάνει.
Τ' ἄλογο 'καβαλλίκεψε, τὸ χαλινάρι πιάνει³.
Οἱ Τοῦρκοι τοῦ 'κολλούσανε τὴ μπάλλες σὰν χαλάζι,
μὰ ὁ Κωσταντῆς ἐμαύρισε καὶ δὲν τζοῖ λογαριάζει.
- 95 Ἐστέκουντιον ἀτάραχος κι' ἐκίτταζε ἀπὸ ποῦ 'γαι
ἢ μπάλλαις πὸν τοῦ παίζουνε καὶ δὲν τονε τρουποῦνε.
'Επῆρόεν του καὶ τ' ἄλογο, 'πῆρε καὶ τ' ἄρματα ν του.
Παράδες τοῦ 'μαζώνανε, γιὰ τὴν παλληκαριάν του.
'Ο Κωσταντῆς τὴν κεφαλὴ ἐβάστανε στὴ χέρα.
- 100 Στὸ Χάρακα τὴν 'πῆγαιεν ἐκεῖνη τὴν ἡμέρα.
'Ο Κωσταντῆς τραγουδιστὸς στὸ Χάρακα προβαίνει,
κι' ὁ καπετὰν Χαράλαμπος ἐκεῖνὰ τὸν περιμένει:
— «Καλῶς μᾶς ἤρθες, Κωσταντῆ, τὴ Μεσαρᾶς καμάρι,
πὸν 'σκότωσες τῷ μπέηδω τὸ πῆο γερὸ λζοντάρι!»
- 105 Ὁ Χαράλαμπος ὁ ἄρχηγὸς τοῦ 'μάζωνε μπαξίσια,
γιὰ τ' Ἀμέτη τ' ἄρματα στὴ μέσην του φορεῖ τὰ.
'Πὸ 'κειὰ μισσεύγει γιὰ νὰ 'βοῖ τὸν Ἀϊνικολιώτη,
καὶ τετρακόσια τοῦ χρωστεῖ νὰ 'πά' νὰ τοῦ τα δώση.
Κι' ὡς εἶδεν-ε-ν ὁ ἄρχηγὸς τοῦ Ἀμέτ ἀγὰ τὰ χάλια,
- 110 τὰ 'χάρισε τοῦ Κωσταντῆ τὰ τετρακόσια δζάλια.
«— Ἐσένα πρόεπον, Κωσταντῆ, ἄρματα καὶ λογάρι,
'πὸν 'σκότωσες τῷ μπέηδω τὸ πρῶτο παλληκάρι».
Καὶ ἀπὸ 'κειὰ ἐβάρκαρε μ' ἓνα καλὸ καράβι,
καὶ στὴν Ἀθήνα πῆεν-ε, ἄρματα νὰ πὰ' πάρη.

¹ παραλλ.: Καὶ σὰν ἐπῆγε στὴν Τουρκιά τὸ ἄγριο χαμπέρι,
ὁ ἥλιος ἐθασίλεψε, κι' ἂν ἦτον μεσημέρι.

² παραλλ.: 'ποκατωθιό.

³ παραλλ.: Τὴν κεφαλὴν του τοῦ 'κοψε, βάνει τὴν στὸ ντρουβᾶ-ν του,
στὸ Χάρακα τὴν πῆεν-ε, ἀπὸ 'τον ἢ δουλειά-ν του.

115 *Εἰς τὴν Ἀθήνα ἔφταξε, κάνει πέντ-ἕξε χρόνια
καὶ δοξασμένος ἔμεινεν εἰς ὄλον τὸν αἰῶνα.*

*Πάλι ἔξανῶθε στὸ χωριό, στὴν Κρήτη ἀπάνω τρέχει,
μὰ ὁ θάνατος τὸν ἤρρηκε, χωρὶς νὰ τὸ κατέχη.*

Στ' Ἀρκαλοχώρι πέθανεν, ἐκεῖ πὸν ἀνειράφη,

120 *γιατὶ ἐγάπησε πολὺ τὸ χῶμα πὸν ἐπάτει.*

Στ' Ἀρκαλοχώρι θάφτηκε, στὴ συγγενολογιά του,

κι' ὡς το νὰ στέκουν τὰ βουνά, νὰ στέκη τ' ὄνομά του.

Ὡς το νὰ στέκουν τὰ βουνά, δὰ στέκη τ' ὄνομά του,

γιατὶ ἦσαν-ε ἥρωικὰ τὰ κατορθώματά του.

125 *Ὅσοι Χριστὸ πιστεύετε καὶ Τόγε προσκυνᾶτε,*

λιβάκι νὰ του βάνετε καὶ νὰ του συχωρᾶτε.

Εἶχεν-ε κ' ἕναν ἀδερφό, Μπερτσικούρας γροικᾶται.

Αὐτὸς εἶν' ὁ τραγουδιστὴς ἀπὸν σαῖς τὰ δηγᾶται¹.

¹ *δηγᾶται* = διηγεῖται.

παρὰλλ.: *Εἰς τὴ Νεάπολι ἦτον-ε, κι' ὄλοι τότε θυμάστε.*

Ἐπίσης εἰς τὴν αὐτοτελεῖ ἔκδοσιν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Μιχ. Ἀλεξάκη (ἴδε σελ. 8), εἶχε προστεθῆ καὶ τὸ κάτωθι δίστιχον:

*Μᾶς τὸ ἴπε καὶ τὸ ἴγραψαμε Μιχάλης Ἀλεξάκης
πὸν ν' ἀδερφός τοῦ Στρατηγοῦ καὶ γυιός τοῦ Σωτηράκη.*

Γ'. ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΛΕΞΕΩΝ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΑ ΕΠΕΞΗΓΗΜΑΤΙΚΑ

Ἵνα διευκολυνθῶσιν οἱ μελετηταί, ἰδίᾳ οἱ μὴ Κρητες,—καθ' ὅσον οἱ Κρητες ἐννοοῦν καλῶς τὴν γλῶσσαν τοῦ ποιήματος—παραθέτω ἐρμηνεῖαν τῶν παρεφθαρόμενων Ἑλληνικῶν λέξεων καὶ τῶν ξένης προελεύσεως τοιούτων, παρέχων καὶ ἐπεξηγηματικὰ σχόλια πρὸς πλήρη κατανόησιν τοῦ ποιήματος.

Παρατίθενται ταῦτα κατὰ στίχους :

- Στίχος 1 *σᾶν*—ὄταν. Ἰδε σελ. 7, ὑποσ. 1.
- Ἡ παραλλαγή: καὶ σκοτεινιάσ' ἢ Κρήτη, φρονῶ ὅτι εἶναι ἢ ἀρχικῶς τεθεῖσα ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ καὶ εἶναι φράσις συμβολικὴ, εἰς τὴν ὁποίαν μὲ τὸ βασιλεμα (δύσις) τοῦ ἡλίου καὶ τὸ ἐπακολουθοῦν σκοτεινιάσμα (σκότος τῆς νυκτός) ὑπονοεῖται τὸ σκοτάδι τῆς δουλείας, ὑφ' ἣν διετέλει τότε ἡ πολυπαθὴς Κρήτη. Πολλοὶ ὅμως ἀπὸ τοὺς ἀπαγγέλλοντας τὸ ποίημα Κρητας ραμφδοὺς ἐπωφελοῦντο τῆς εὐκαιρίας νὰ ἐξωτερικεύσουν τὴν ὑπερηφάνειάν των διὰ τὴν ἡρωϊκὴν των πατρίδα καὶ ἀντικαθίστων τὴν φράσιν: σκοτεινιάση ἢ Κρήτη μὲ τὴν φράσιν: *ἔφανή μου Κρήτη!*
- » 2 *ἔισά δά νά ἴγαι* (*ἔισά, ἔτσι*, ἀκλιτον, πιθανὸν ἐκ τοῦ οὕτως-ί = οὕτως) = τέτοιες πρέπει νὰ εἶναι.
- » 2 *ἀνδρειγιά* = ἀνδρὸς προᾶξις, ἀνδραγάθημα.
- » 2 *σᾶν*—οἶαι ἦσαν (ἴδε ἀνωτέρω σελ. 7, ὑποσ. 1).
- » 2 *Ἀρχαλοχωρίτης*—ὁ καταγόμενος ἀπὸ τὸ Ἀρχαλοχωρί. Ἰδε ἀνωτέρω σελ. 9, ὑποσ. 2.
- Τὸ πρῶτον δίστιχον τοῦ ποιήματος (στίχοι 1—2) φαίνεται ἀνεξάρτητον ἀπὸ τὸ ἄλλο ποίημα. Ἀποτελεῖ εἶδος προλόγου ἢ προμυθίου.
- » 3 *θεμελιωμένος*—μὲ θεμέλιον, στιβαρός, δυνατός.
- » 4 *προ-πατῶ* (τὸ σύννηθες ἐν Κρήτη, ὀρθότερον τοῦ περιπατῶ) = βαδίζω, πορεύομαι.
- » 4 *κερδαιμένος*—κερδισμένος, νικητὴς. Τὸ ῥῆμα *κερδαίνω*, διατηρούμενον ἐν Κρήτη, εἶναι ἀρχαιότερον τοῦ κερδίζω. Ἡ ἔννοια τοῦ δίστιχου αὐτοῦ (στίχοι 3—4) εἶναι ὅτι στὸν Κόσμον δὲν εὐρέθη ἄλλος ἀνδρειότερος τοῦ Κωστή. Ποιητικὴ ὑπερβολὴ συνήθης.
- » 5 τὸ *ἀπάνω* (ἐπάνω, ἐπὶ) σημαίνει ἀκριβῶς, ἀλλ' ἐνταῦθα ἔχει τὴν ἔννοιαν ὑπεράνω, ἥτοι μετὰ τὸ 1870. Πρόκειται δηλαδὴ περὶ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1878, ἀλλ' ὁ ποιητὴς διὰ τὴν εὐκολίαν τῆς στιχοουργίας λέγει 1870.
- » 7 *τότε σάς*, ἴδε σελ. 7, ὑποσ. 5.

- Στίχος 7 **Σασεπά.** Ἰδε σελ. 7, ὑποσ. 3. Τὸ ὄπλον Σασεπὸ ἐπενοήθη ὑπὸ τοῦ Γάλλου λοχαγοῦ-δπλουργοῦ Ἀντιωνίου Chassepot (1833—1905), οὗτινος φέρει τὸ ὄνομα, τὸ ἔτος 1866, εἰσαχθὲν τότε ἀμέσως εἰς τὸν Γαλλικὸν στρατόν. Εἰς τὸν Ἑλληνικὸν στρατὸν εἰσῆχθη τὸ ἔτος 1868, ἀλλ' εἰς τὴν Κρήτην ἦλθε μόνον κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1878 (ἴδε σελ. 27, ὑποσ. 5). Τὸ Σασεπὸ ἐν Κρήτῃ ἐλέγετο συνήθως Κερούλα, ἐκ τοῦ κερατοειδοῦς (τοξοειδοῦς) σχήματος τοῦ ὑποφυλακτῆρος τῆς σκανδάλης ἢ καὶ τοῦ κυροῦ σχήματος τοῦ ὄλου τυφεκίου.
- » 8 **κατσιμα** (λ. τουρκ. *caşirma*—τὸ φυγαδεύειν, τὸ λαθρεμπόριον)—λάθρα, κρυφίως.
- » 8 **εβγάλανε** (ἐξέβαλον)—ἐξήγαγον ἐκ τοῦ πλοίου, ἀπεβίβασαν.
- » 8 **ἡ Ψαρή Φοράδα** εἶναι ὄρμίσκος τῆς νοτίας ἀκτῆς τῆς Κρήτης, ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Βιάννου, μεταξὺ τοῦ Μπλάβου ποταμοῦ ἢ ποταμοῦ τῆς Σύμης (ἀνατολικῶς) καὶ τοῦ ἀκρωτηρίου Θεόφιλος (δυτικῶς). Εἰς τὴν ἀπόμερον αὐτὴν θέσιν πολλάκις ἀπεβιβάσθησαν πολεμοφόδια καὶ ἐθελονταὶ πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν ἐπαναστατῶν. Ἐκεῖ εἶχον ἀποβιβασθῆ (823 μ. Χ.) οἱ ὑπὸ τὸν ἐκ Καρδούης τῆς Ἀραβοκρατουμένης τότε Ἰσπανίας ἐμίσην Ἀβοῦ (Ἄμποῦ) —Χάφς (Χάψ)—Ὀμάρ Α' (ἢ Ἀπόχαψιν) Ἀραβες, ὀρμηθέντες ἐξ Αἰγύπτου καὶ κατακτῆσαντες τὴν Κρήτην, ἐλευθερωθεῖσαν μετὰ 139 ἔτη (961 μ. Χ.) ὑπὸ τοῦ Ἑλληνος στρατηγοῦ καὶ ὕστερον αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου Νικηφόρου Φωκᾶ.
- » 9 ἡ **χέρα** (ἢ χεῖρ). Ἐν Κρήτῃ λέγεται: ἡ χέρα, ὁ πόδας, ἡ κεφαλή, ἀντί: χέρι, πόδι, κεφάλι.
- » 13 **ταράφι** (λ. ἀραβ. *taraf*—μέρος, μερίς, κόμμα) ἐνταῦθα σημαίνει: γενιά, οἰκογένεια.
- » 15 Κατὰ ἡμέραν τῆς ἐβδομάδος **Δευτέρα**.
- » 15 **επόρισαν** (πόρος, πορίζω—ἐξέρχομαι, εἶναι σύνηθες καὶ σήμερον)—ἐξῆλθον. Ἐνταῦθα ὁ ποιητὴς ἐννοεῖ ὅτι ἐξῆλθον ἐκ τῆς πόλεως Ἡρακλείου.
- » 15 **μπαεράκια**. Ἰδε σελ. 16, ὑποσ. 2. Ἐνταῦθα ἐννοοῦνται τάγματα στρατοῦ καὶ σώματα ἀτάκτων. Ὁ ἀριθμὸς δώδεκα εἶναι ἴσως ὑπερβολικὸς.
- » 16 **νά πᾶνε**, ἀλλαγῶ: **νά π'ά'**—νά ὑπάγουν, νά μεταβοῦν.
- » 16 **Διγόρυννος**. Ἰδε σελ. 20, ὑποσ. 1.
- » 16 **βλέπουν**=φυλάσσουν, φρουροῦν.
- » 16 τὰ **Ἀγαδάκια** καϊδευτικῶς—εἰρωνικῶς ἔλεγαν πολλάκις τοὺς Τούρκους ἀγάδες οἱ χριστιανοί, ὡς μαλθακούς, ζῶντας μὲ εὐμάριαν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς **ἁγιάδες** χριστιανούς.
- » 17 **ἐξεκινήσανε**=ἐκίνησαν, ἐτέθησαν ἐν πορείᾳ.

- Στίχος 17 τὸ *τερτίπι* (λ. ἄραβ. *tertib*)=σχέδιον.
- » 18 *σκοτώνω*=ἀποστέλλω εἰς τὸ σκοτός, φονεύω.
 Ὁ ποιητὴς θέλει ὡς κύριον σκοπὸν τῶν Τούρκων τὸν φόνον τοῦ Κωστῆ, ἀλλ' ἢ συνάντησις Κωστῆ καὶ Μακραμέτη, ὡς ἔγινεν, ἦτο ἀπρόβλεπτος.
- » 19 *Κάτω Μεσαρά*. Τὴν λέγουν «κάτω» οἱ κατοικοῦντες εἰς ὄρεινά μέρη, ἰδίως οἱ Λασηθιωταί.
- » 19 *μεζαράκια, μεζάρια, μεζαρλίκια* (λ. ἄραβ. *mezar*=τάφος)= τουρκικὸν Νεκροταφεῖον. Κυρίως λέγονται οὕτω οἱ ἐπὶ τῶν τουρκικῶν τάφων λίθοι ἢ πλάκες μαρμάρινοι. Ἐνταῦθα ἐννοεῖται τὸ τουρκ. Νεκροταφεῖον τοῦ χωρίου Λιγορτύνου, πλησίον τοῦ ὁποίου ἐστρατοπέδευσεν ὁ τουρκικὸς στρατός.
- » 22 *ἐζήτανε* (ἐζήτει)=ἀνεζήτει καὶ ἠρώτα.
- » 23 *Μεμετάκι*, ὑποκοριστικὸν τοῦ Μεχμέτ, Μεμέτ, Μεμέτης (ἄραβιστὶ Μωχάμετ, ἐξελληνισθὲν εἰς Μωάμεθ, καὶ ἐν Κρήτῃ Μουχαμέτης). Ἡ λέξις σημαίνει τὸν ἄξιον ἐπαίνου καὶ ἐξυμνήσεως. Ἐνταῦθα ἐτέθη τὸ ὑποκοριστικὸν διὰ τὴν ὁμοιοκαταληξίαν, ἀλλὰ καὶ δι' εἰρωνείαν.
- » 24 *μωρέ*. Ἰδε σελ. 21, ὑποσ. 4. Πολλάκις, ὡς ἐνταῦθα, δὲν εἶναι προσαγόρευσις, ἀλλ' ἐπίρρημα, δηλοῦν ἀπορίαν (λ. χ. μωρέ, τί ἐπάθαμε!, μωρέ, τί θὰ γίνῃ τώρα, κ. λ.).
- » 24 τὸ Ἄρκαλοχωριτάκι=τὸν Κωστῆν Ἀρχαλογωρίτην. Ἡ ὑποκοριστικὴ κατάληξις —άκις εἶχεν ἀρχίσει ἀπὸ τότε, γενικευθεῖσα ἕκτοτε σὺν τῷ χρόνῳ εἰς τὰ ἐπώνυμα ἐν Κρήτῃ.
- » 25 *λέ'*=λέει, λέγει.
- » 25 Ἄβδουρραμάν. Ἰδε σελ. 25, ὑποσ. 1.
- » 26 *ἀνέ-γ-κατέχω*=καὶ ἐὰν γνωρίζω καλῶς. Τὸ ἀνὲ εἶναι ἀναγραμματισμὸς τοῦ ἐάν, καὶ ἀκούεται τὸ τελικὸν ν ὡς γ πρὸ τοῦ κ.
- » 27 *ταχυτέρον* (ἀπὸ τό: ταχύτερον)=αὔριον.
- » 28 τὸ *ντρουβάδι*=μικρὸς ντρουβᾶς ἢ ντορβᾶς (λ. τουρκ. *torba*, κατ' ἀναγραμματισμὸν ἐκ τοῦ *torba*=πήρα, σάκος μικρός). Ἐν Κρήτῃ ὁ ντρουβᾶς εἶναι σάκος, συνήθως τριχίνος (ἀπὸ τρίχας αἰγός), ἀλλὰ καὶ δάσινος (μάλλινος) ἢ μπαμπακερός (βαμβάκινος).
- » 29 *ἄντες* (συγγενῆ: ἀντί, ἔναντι, ἀρχαῖον ἀντάω καὶ ἰωνικὸν ἀντέω =ἔρχομαι εἰς προὔπαντησιν)=ἄγε δὴ, ἐμπρός, ἔλα, ἴδωμεν.
- » 29 *ἐδά*, (ἀρχαῖα: δὴ, ἦδη)=τώρα δά, νῦν. Ἡ φράσις: ἄντες ἐδά=ἄς ἴδωμεν λοιπόν.
- » 29 *γγραμμένο*. Κατ' ἄλλην ἔκφρασιν: ἄν εἶναι κισιμέτι (λ. τουρκ. *kismet*=πεπρωμένον).
- » 30 τὸ *μπεγίρι* (λ. περσ. *bag-gir*=ὁ φέρων βάσῃ, φορηγός) ἐκ

τούτου ἢ τουρκ. λέξις beyghir=ἵππος φορηγός, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ ἄτι, τουρκιστὶ at=ἵππος κέλης)=ἐν Κρήτῃ, γενικῶς δὲ ἵππος, τὸ ἄλογο.

Στίχος 30 τὰ **λοῦγκια** (λ. ἰταλ. luigi) ἢ **λοῦτζα** (λ. γαλλ. louis)=λουδοβίκια, εἰκοσίφραγκα χρυσᾶ (γαλλικὸν νόμισμα, κοπὲν ἐπὶ βασιλείῳ Λουδοβίκου, οὔτινος ἔφερον τὴν προτομὴν. Λέγονται καὶ **ναπολεόνια**, τὰ κοπέντα ἐπὶ Ναπολέοντος).

Τὸ δίστιχο αὐτὸ (στ. 29—30), λεχθὲν δῆθεν ἀπὸ τὸν Ἀρχηγὸν τῶν Τούρκων, ἢ ἀπὸ τοὺς περὶ αὐτόν, ἀποτελεῖ ὑπόσχεσιν πρὸς τὸν Μακραμέτην, ὅτι ἂν ἐπετύγχανε νὰ φονεύσῃ τὸν Κωστῆν, θὰ ἡμείβετο χρηματικῶς ὑπὸ τῆς τουρκικῆς ἀρχῆς ἢ δι' ἐράνου τῶν Τούρκων, καὶ τὸ χρῆμα αὐτὸ θὰ ἦτο τόσον πολὺ, ὥστε θὰ τὸ ἐφόρτωνεν ἐπὶ τοῦ ἵππου του.

» 31 **ἐχωρίσανε**=ἐχωρίσθησαν. Ἐννοεῖ ὅτι μετὰ τὴν μάχην εἰς Δαμάντρι οἱ χριστιανοὶ ἐπαναστάται ἐπανῆλθον εἰς τὰ χωρία τῶν (σ. 21).

» 31 **χώργια-χώργια** (χωρίς)=χωριστά, χωρισμένοι. Ὑποδηλοῦται πιθανῶς καὶ ἡ ἔννοια διχονοίας μεταξὺ τῶν χριστιανῶν.

» 32 **Πρωτόργια**. Ἰδε σελ. 21 ὑποσ. 1.

» 33 **παίρνει κάτω**=ἐκκινεῖ πρὸς τὰ κάτω. Εἶναι κυριολεξία, διότι ἡ Λιγόρτυνος, ἀφ' ἧς ἐκίνησε μετὰ τοὺς 10 συντρόφους του διὰ Πύργον τὴν 3ην Μαΐου 1878 (ἴδε σελ. 22), εὗρισκεται ὑψηλά.

» 33 **νοῦ** καὶ **νάζι**=μὲ νοῦν (σκέψιν, συλλογισμόν), διότι ἐσκέπτετο πῶς θὰ φονεύσῃ τὸν Κωστῆν, ὡς εἶχεν ὑποσχεθῆ μετὰ κομπορημοσύνην, καὶ μετὰ **νάζι** (λ. περσικὴ: paz=ἀκκισμός, τσακίσματα, προσποιητὴ ἀκαταδεξιά, τεχνάσματα, φιλαρέσκεια), ἦτοι μετὰ ἐπίδειξιν, καμάρι.

» 34 **ἀναστεναγμός**, ὅστις τῷ διέφυγεν ἀθελήτως, διότι τὸν κατεῖχε συγκίνησις καὶ φόβος διὰ τὸ βαρὺ ἔργον, ὅπερ ὑπεσχέθη νὰ φέρῃ εἰς πέρας. Μετὰ τὰς λέξεις: νοῦ, νάζι, ἀναστεναγμό, ὁ ποιητῆς εἰρωνεύεται τὸν Μακραμέτην.

» 34 **φωνιάζει**=προσκαλεῖ. Ἐνταῦθα φαίνεται παρουσιαζόμενον κενόν, διότι παραλείπει ὁ ποιητῆς τὰ ἐν τῷ μεταξύ, ὡς ἀσήμαντα ἢ γνωστά εἰς τοὺς πολλούς, καὶ ἔρχεται εἰς τὸ οὐσιῶδες σημεῖον τῆς συναντήσεως καὶ τοῦ φόνου.

» 35 **κατέβα**=κάτελθε, ἔλα κάτω. Ὁ Κωστῆς εὗρισκετο εἰς θέσιν τοπικῶς ὑψηλοτέραν (σελ. 23—24).

» 36 **Καστρινὸς καπνός**=καπνὸς ἐξ Ἡρακλείου, ἄρα ἐκλεκτός, ὡς κατειργασμένος, ἐν συγκρίσει μετὰ τὸν ὑπάρχοντα εἰς τὰ χωρία, ὄντα χονδροκομμένον. Καλεῖ τὸν Κωστῆν νὰ τον φιλοδωρήσῃ μετὰ ἐκλεκτὸν καπνόν. (σελ. 26, ὑποσ. 11 καὶ 8).

- Στίχος 38 **δειλιῶ**· μετριοφροσύνη, ἀλλὰ καὶ εἰλικρίνεια, ἀφ' οὗ ὁ ἀντίπαλος ἦτο ὤμωλεότερος.
- » 38 τὰ **ἄρματα** (λ. λατιν. arma=ὄπλον)=τὰ ὅπλα, ὁ ὀπλισμὸς (ἰταλ. armatura, ἢ πανοπλία).
- » 39 **ἀντρίσιμα**=ὡς ἄνδρες. Καὶ σήμερον σύνηθες. Εἶναι σχεδὸν ὄρκος.
- » 41 Ἐν τῇ 5ῃ παραλλαγῇ . . . **ἀπειτής** (τὸ ἀρχαῖον ἐπεὶ) = ἀφ' οὗ μὴ=ἅμα· σκοτεινὸ τσιγάρο = ὑπὸ τὴν ἔννοιαν: καταρμένο τσιγάρο, ἐπειδὴ ἐπηκολούθησεν ὁ φόνος.
- » 43 **νά σε (ἐ)ρωτήξω**· εἶναι εὐγενικὸς τρόπος, ἀντί: σὲ ἐρωτῶ.
- » 43 **μὰ** (λ. ἰταλ. ma, γαλλ. mais)=ἀλλά.
- » 44 **γιὰ**=διά, ὡς πρὸς.
- » 44 **καυγᾶς**=μάχη 1ης Μαΐου 1878. Ἴδε σελ. 19, ὑποσ. 3, καὶ σελ. 20—21.
- » 46 **Καινουργιώτες**. Ἡ ἐπαρχία Καινουρίου ἐκλήθη ἀπὸ τὸ φρούριον τὸ λεγόμενον Καινούργιο (Castel Nuovo), εὐρισχόμενον 4 χιλίωμ. πρὸς δυσμὰς τῶν ἐρειπίων τῆς ἀρχαίας Γόρτυνος. Ἰδρῦθη ὑπὸ τῶν Γενονατῶν τὸ ἔτος 1206 μ. Χ.
- » 46 **ἐφεύγανε**=ἀνεχώρουν. Ἴδε ἀνωτέρω σχόλια στίχου 31, σελ. 43. Μετὰ τὴν μάχην εἰς Δαμάντρι, ἣτις διήρκεσε μέχρι τῆς ἐσπέρας, οἱ χριστιανοὶ πολεμιστὰι ἀπῆλθον καὶ δὲν ἦτο δυνατὴ ἡ καταμέμετρησις, πρὸς ἀνεύρεσιν τῶν ἀπόντων, ἄρα καὶ τῶν σκοτωμένων (νεκρῶν). Δὲν εὐρίσκεις λογαριασμὸν πράγματι εἰς ταύτην περίστασιν, καθ' ἣν οἱ ἀνοργάνωτοι (ἄτακτοι) ἐπαναστάται ἐμάχοντο μὲν ἡρωϊκῶς, ἀλλὰ δὲν ὑπήγοντο εἰς τάξιν καὶ πειθαρχίαν. Ὁ Κωστής ὁμῶς, καὶ ἂν ἐγνώριζε πόσοι ἐφρονεύθησαν, πολὺ δρθῶς δὲν παρεσύρετο νὰ δώσῃ εἰς τὸν ἀντίπαλον πολεμικὰς πληροφορίας, αἱ ὁποῖαι καὶ εὐχάριστοι ἴσως θὰ τῷ ἦσαν καὶ ἰδίως χρήσιμοι διὰ τὸ στρατόπεδόν του.
- » 49 **Νικόλης** (Νικόλαος Καραβαδιανάκης). Ἴδε σελ. 25, ὑποσ. 4.
- » 52 **γροικῶ** καὶ **ἀγροικῶ**=ἀκούω.
- » 52 **σκῶ** (σκάζω)=ἐγαίζομαι (ἀπὸ στενοχωρίαν ἢ θυμόν).
- » 52 τὸ **λακιδι** ἢ **λακιρντι** (λ. τουρ. lakirdi=λέξις, λόγος, ὁμιλία, φλυαρία) ἐν Κρήτῃ: σύντομος ὁμιλία ἢ ἀπλῆ ἀνακοίνωσις. Ἐπίσης, ὡς ἐνταῦθα: λόγος πειρακτικὸς. Οἱ χριστιανοί, ὡς φαίνεται, μὲ ὑπερηφάνειαν ὁμίλουν διὰ τὰ νέα ὅπλα των, τὰ Σασεπά. Ἴδε σελ. 7, ὑποσ. 3, σελ. 27, ὑποσ. 5 καὶ σχόλια στίχου 7, σελ. 41.
- » 53 **μὰ τὸ θεό**· ὁ συνήθης ὄρκος, ὅστις, ἐπειδὴ εἶναι συνήθης, καὶ λέγεται δι' ἀσημάντους αἰτίας, ἔχει ἀπλῶς βεβαιωτικὴν ἔννοιαν, οἷαν ἡ φράσις: σὲ βεβαιῶ.

Στίχος 54 *ἤρθανε ᾽παινεμένα*. Ὑπὸ δύο ἐννοίας δύναται νὰ ἐκληφθῆ ἡ φράσις αὐτή, εἴτε: μᾶς ἤλθαν τὰ νέα ὄπλα (Σασεπὸ) καὶ εἶναι ᾽παινεμένα, ἤτοι περίφημα, εἴτε: τὰ ἰδικά μας ὄπλα, τῶν χριστιανῶν, ἤρθαν κερδισμένα κατὰ τὴν μάχην, δηλαδὴ ἐνίκησαμεν εἰς τὸ Δαμάντρι. Τὰ ὄπλα Σασεπὸ ἦσαν βέβαια ἀνώτερα τῶν παλαιῶν Καριοφίλι καὶ Σισανὲ (σελ. 29, ὑποσ. 5), ὡς καὶ τῶν ἀπὸ τοῦ 1867 ἐν χρήσει ἐν τῷ τουρκικῷ στρατῷ ὄπλων Λάμσον (Lamsón), ἀλλ' ὄχι τῶν Μαρτίνι, ἅτινα ἦσαν κατὰ τι νεώτερα τῶν Σασεπὸ. Ἀλλὰ οἱ χριστιανοὶ εἶχον πεποιθήσιν εἰς τὰ ὄπλα τῶν, διὰ τὸ δίκαιον τοῦ ἀγῶνός των, καὶ πεποιθήσιν ἐπομένως εἰς τὸ ὅτι ἐπὶ τέλους θὰ ἐπετύγχανον τὴν ἀπελευθέρωσίν των.

» 55 τὸ *μαντάτο* (λ. ἰταλ. mandato)=μῆνυμά¹.

» » Τὸ τυφέκιον *Μαρτίνι* ἐφευῖρεν ὁ Αὐστριακὸς μηχανικὸς Φρεϊδερίκος Martini (1832—1897). Μὲ τὸ ὄπλον αὐτὸ ἐφωδιάσθη κατὰ μέγα μέρος ὁ τουρκικὸς στρατὸς καὶ τὸ ἐχρησιμοποίησε κατὰ τὸν Ρωσσοτουρκικὸν πόλεμον τοῦ 1877—78, ὡς καὶ βραδύτερον κατὰ τὸν Ἑλληνοτουρκικὸν τοῦ 1897. Εἰς τὴν Κρήτην ἐφωδιάσθη ὅλος ὁ στρατὸς τῶν Τούρκων μόνον τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1878. Εἶχε πλεονεκτήματα καὶ μειονεκτήματα, ἐν συγκρίσει μὲ τὸ Σασεπὸ, τοῦ ὁποίου γενικῶς ὑπερεῖχεν, ὡς νεώτερον.

» 56 ... *ὀπίσω-ν του*. = Ὅσο καὶ ἂν εἶναι καὶ τὸ Μαρτίνι γρήγορο (=ταχυβόλον), τὸ Σασεπὸ τὸ ξεπερνᾷ (=τὸ ὑπερτερεῖ) εἰς τὸ βεληνεκές, πηγαίνει δηλαδὴ μακρύτερα ἢ μπάλλα (βολίς) τοῦ Σασεπὸ ἀπὸ τὴν μπάλλα τοῦ Μαρτινιοῦ (ὀπίσω του τὸ ἀφίνει). Ἡ φράσις αὐτὴ τοῦ Κωστή εἶναι, ὡς φαίνεται, πειρακτικὴ, ἀνταποδίδουσα τὴν ἐλαφρὰν εἰρωνείαν τὴν ὁποίαν εἶχεν ἡ φράσις τοῦ Μακρομέτη: σκῶ στὰ λακιδιά σας (στίχος 52), ἀλλὰ ἠθέλησε καὶ νὰ δείξῃ τὴν πεποιθήσιν τῶν χριστιανῶν εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ δικαίου ἀγῶνός των (σχόλια στίχου 54).

» 60 *μιὰ δλιὰ* (ὀλίγον, ὀλιγιά, ὀλιὰ) = ὀλίγον τι. Συνώνυμα: μιὰ ᾽χιὰ (νυχιά), μιὰ στάξι ἢ μιὰ σταλιὰ (στάλα, σταλαγματιά, σταλαγμός).

» 61 *μεράκι* (λ. τουρκ. merak=ὑποχονδρία, μελαγχολία, περιέργεια, ἐνδιαφέρον) ἐνταῦθα: πόθος, ἀνησυχία, στενοχωρία, περιέργεια· μερακλής=ὁ ἔχων μεράκι.

» 61 *ἐννιὰ λογιῶ*=πολὺ μεγάλο.

¹ Αἱ σημειούμεναι ὡς ἰταλικαὶ λέξεις εἶναι ἐνετικά, ὑπολείμματα τῆς ἐν Κρήτῃ μακρᾶς ἐποχῆς τῆς Ἑνετοκρατίας, ἧτις διήρκασε 465 ἔτη (1204—1210 Γενουάται καὶ 1210—1669 Ἑνετοί). Ἶδε πίνακα, σελ. 52.

- Στίχος 62 *λέω* (λέγω) = σοῦ ἐπαναλαμβάνω. Ἡ φράσις δεικνύει τὴν ἀνυπομονησίαν καὶ νευρικότητα τοῦ Μακραμέτη, διότι δὲν κατώρθωνε νὰ ἀφοπλίσῃ τὸν Κωσιτῆν.
- » 53 *ἀντέτι* (λ. ἀραβικὴ *aadet* = ἕξις, ἔθος, συνήθεια, σύστημα). Δὲν τὼ ἄνω ἀντέτι = δὲν συνηθίζω. Πράγματι τὰ ὅπλα ἐν Κρήτῃ, ὡς σπάνια καὶ ἀναγκαῖα, ἐπομένως πολύτιμα ἀντικείμενα, δὲν ἐδανείζοντο εὐκόλα, διὰ τὴν πιθανότητα τῆς μὴ ἐπιστροφῆς των. Λέγεται ἡ φράσις: «γυναῖκα, τουφέκι καὶ ἄλογο, δὲν δανείζονται».
- » 65 *σκιᾶς* (σελ. 27, ὑποσ. 8). Καὶ ἡ φράσις αὕτῃ δεικνύει ἀνυπομονησίαν καὶ ἀγανάκτησιν.
- » 66 *μπαεράκια* (σελ. 16, ὑποσ. 2). Ἐννοεῖ τοὺς 10 συντρόφους του.
- » 66 *πᾶνε ὀμπρός* ἢ μπροστά = προχωροῦν, προπορεύονται.
- » 66 *ἀνεζητῶ* (ἀναζητῶ) = ἀνησυχῶ, ποθῶ ἀπόντα.
- » 68 *(ἀ)ποπάνω*, *(ἀ)ποπανωθῖν* = ὀλίγον ὑψηλότερα, ὀλίγον πέραν.
- » 68 *μὴν ἀργήσω* = μὴν ἀργοπορήσω. Προσπάθεια νὰ ξεγελάσῃ τὸν Κωσιτῆν.
- » 69 *ἄκρα ἔδωκε* = ἔδωκε μόνον τὴν ἄκραν τῆς χειρὸς καὶ ὄχι ὅλην τὴν παλάμην, διὰ νὰ μὴ τὸν ἀρπάσῃ ἰσχυρῶς ὁ Μ.
- » 71 *ἤδιδε* = ἔδιδε (σελ. 7, ὑποσ. 2).
- » 72 *δίδει φωθῖν* = πυροβολεῖ (σελ. 27, ὑποσ. 9· παίρνει φωθῖν).
- » 72 *Μαρτίνι*, ὡς φαίνεται ἀπὸ τὸ ποίημα, ἦτο τὸ τυφέκιον τοῦ Μακραμέτη (ἴδε σχόλια στίχου 55, σελ. 45). Ἄλλη πληροφορία φέρει ὅτι ἦτο Σισανῆς (σελ. 29 ὑποσ. 5). Ἐνδέχεται νὰ εἶχεν οὗτος καὶ τὰ δύο, διότι καὶ πλούσιος ἦτο καὶ ἀνδρείος πολεμιστής, μάλιστα *μπαῖρα καγασῆς* (ἡγήτωρ σώματος ἀτάκτων). Εἰς τοὺς λοιποὺς ὅμως ἀτάκτους, δὲν εἶχον διανεμηθῆ εἰσέτι Μαρτίνια. Τὴν ἡμέραν τοῦ φόνου τοῦ ὁ Μακραμέτης, συμφωνῶ μετὰ τὸ ποίημα ὅτι, ἔφερε Μαρτίνι.
- » 72 *κεντίση* = καύση, ἄρα φονεύση (*κεντῶ ἢ κεντίζω* = καίω).
- » 73 *σκέλια* καὶ ἀσκέλια (= σκέλη), ἦτοι ὑπὸ τὸν μηρὸν (σελ. 28).
- » 74 *νά του βαρῆ* = κτυπήση (πυροβολήση).
- » 74 *μπαμπέσικα* (λέξις ἀλβανικὴ) = δολίως, ὁ *μπαμπέσης* = δόλιος, ὑπουλος, πανοῦργος, ἢ *μπαμπέσι* = ἀπάτη.
- » 74 *σιτὸν τόπο* νὰ ἀπομείνῃ = νεκρός.
- » 75 *σιτὸν πῆδο* ἐπάνω = μετὰ ἐν πῆδημα, ὁ *πῆδος* = τὸ πῆδημα, ἄλμα.
- » 75 ἡ *μπάλλα* (λ. ἰταλ. *balla*, γαλλ. *balle*) = ἡ σφαῖρα, ἡ βολὴ τοῦ τυφεκίου.
- » 76 *ξέφορτσα* (ἴσως ξέφερσα) = ἀκροθιγῶς [εἴτε ἔχει σχέσιν μετὰ τὸ ἰταλ. *forza* = δύναμις ἢ τὸ *falso*, λατιν. *falsum*, προσελθὼν ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ: σφάλμα).

- Στίχος 76 ἡ **κουτάλα** (ἀρχαῖον : κοτύλη=κοῖλον ἀντικείμενον, ἐξ ἧς καὶ τὸ κουτάλι)=ἡ ὠμοπλάτη. Ἡ βολὴ τοῦ Μακροαμέτη ἐθίξε τὸν Κωστῆν περὶ τὴν ὄσφυν (ἴδε σελ. 29, ὑποσ. 2), ὁ ποιητὴς ὁμως, διὰ λόγους ἴσως αἰσθητικούς, μετετόπισεν αὐτὴν ὑψηλότερα.
- » 77 **ἀγάλια-ἀγάλια** (ἀγάλλω, ἀγαληνά, μὲ γαλήνην)=ἀνέτως, σιγά-σιγά, βραδέως. Δηλαδή : ἀνάμενε, περιμένέ με, στάσου. Συνήθης καὶ σήμερον ἡ φράσις.
- » 77 **σὰν τὸ ἄχεις**, κ. λ.=ἄφ' οὗ ἔχεις τοιοῦτον σχέδιον (νὰ με φονεύσης δολίως).
- » 78 **νά τὸν ἰδῆς**, ἀντί : νὰ με ἰδῆς, ἐμὲ τὸν Κωνσταντῆ... Συνήθης ἀλαζονικὴ φράσις τοῦ ἐξογισθέντος. Ὑπενθυμίζει ἡ φράσις αὕτη τὰς ἀλαζονικωτέρας τοιαύτας τῶν παρὰ τῷ Ἐρωτοκρίτῳ μονομαχούντων (εἰς τὰ κονταροκτυπήματα).
- » 79 **παίζω**, ἐνταῦθα σημαίνει πυροβολῶ.
- » 79 ὁ **μπέτης** (λ. ἰταλ. il petto)=τὸ στῆθος.
- » 80 **ἀνάσκελα**=ὑπτιον (ἄνω τὰ σκέλη).
- » 80 **ἤρριξε**=ἔρριψε (σελ. 7, ὑποσ. 2).
- » 80 Ἐν τῇ 5ῃ παραλλαγῇ... τὸ **ντοβλέτι** (λ. τ. devlet)=τὸ κράτος, τὸ δημόσιον, ἡ τουρκικὴ Κυβέρνησις.
- » 81 **ξαναδευτερώνει** του=δευτέραν φορὰν τὸν πυροβολεῖ. Ἐνδέχεται νὰ τῷ ἔδωκε τῷ ὄντι καὶ δευτέραν, τὴν λεγομένην σήμερον **χαριστικὴν βολήν**, καίτοι ἡ παράδοσις (=προφορικαὶ διηγήσεις) δὲν τὸ μνημονεύει.
- » 82 ὁ **δμναλὸς**=μυελός.
- » 82 **ἐπιάσανε**=κατέλαβον. Ἴδε καὶ σελ. 7 ὑποσ. 9.
- » 82 τὸ **μουζουρι** (λ. ἰταλ. misura)=μέτρον, δοχεῖον μετρήσεως δημοτικῶν καρπῶν. Ἐχώρει 15—20 ὀκάδας (11—12 ὀκ. ταγή, 14—15 κριθάρι, 17—18 στάρι, κ. λ.). Ἐνὸς μουζουριτοῦ χωράφι (χωῶρος, ἀγρός) κατὰ τὴν σποράν, εἶναι ἕκτασις ἔδαφικὴ (ἀγροῦ) ἐνὸς καὶ ἡμίσεως στρέμματος περίπου (1500 τετραγωνικὰ μέτρα).
- » 83 τὸ **χαμπέρι** καὶ **χαμπάρι** (λ. ἀραβικὴ haber)=εἶδησις, πληροφοφορία. Σκοτεινὸ χαμπέρι=λυπηρὰ (διὰ τοὺς Τούρκους) εἶδησις. Ἴδε καὶ σκοτεινὸ ταιγάρο (σχόλια στίχου 41, σελ. 44.)
- » 84 **ἐσκοτείνιασε**. Τόσο μεγάλο ἦτο τὸ πλήγμα διὰ τοὺς Τούρκους, τὸ νὰ χάσουν ἓνα ἔξοχον πολεμιστὴν, ὅφ' ἂς μάλιστα συνθήκας τὸν ἐφόνευσεν ἓνας μικρόσωμος χριστιανός, ὥστε ἡ λυπηρὰ εἶδησις τοὺς ἐξάλισε καὶ τοῖς ἐφάνη ὅτι ὁ ἥλιος ἐσκοτείνιασε.
- » 85 **δια(β)όλους**, κ. λ. Ἡ ἔννοια εἶναι : ἐσκέπτετο δολίως.
- » 86 **γὰ κείνον** ἢ **γὰ κείνο-νά**=δι' ἐκεῖνο ἀκριβῶς Αἱ δεικτικαὶ ἀντωνυμίαι : ἐκεῖνος, αὐτός, τοῦτος (οὗτος), λαμβάνουσιν εἰς τὸ Κρητικὸν γλωσσικὸν ἰδίωμα τελικὰ προσφύματα : νά, νέ, νιέ,

κ. λ., ἄτινα τροποποιοῦν τὴν ἔννοιάν των κατὰ τι. Ἰδε καὶ σελ. 27, ὑποσ. 4.

- Στίχος 86 ἤγγαψε (γνάφω=γνάπτω καὶ ἀρχαιότερον κνάπτω=βυρσεύω, ξαίνω καὶ κείρω)=ἐβύρσευσε, κατειργάσθη.
- » 86 ἡ **προβιά**=ἡ δορὰ (δέρμα) τοῦ προβάτου καὶ εἶτα τῶν ζώων γενικῶς, τὸ ἄλλως: τὸ μάρι (τόμος, τέμνω). Εἰρωνικῶς λέγεται τό: ἤγγαψε τὴν προβιά του, ἀντί: τὸν ἐφόνευσε. Ἡ ἔννοια τῶν στίχων 85—86 εἶναι ὅτι ἡ θεία δίκη ἐτιμώρησε τὸν Μακραμέτην διὰ τὴν δολιότητά του, νὰ παραβῆ ὑπόσχεσιν καὶ ὄρκους (ἴδε σελ. 26—27).
- » 87 **ἀναμεσῶς** στὸν **Πανασὸν**=ἐντὸς τῆς τοποθεσίας Πανασός¹.
- » 87 ὁ **Βουλισμένος Δέτης** ἢ Μεγάλος Δέτης. Ἰδε σελ. 23, ὑποσ. 1.
- » 88 **ἐκειὰ**=ἐκεῖ. Ἡ θέσις δεικνύεται ἐπὶ τόπου.
- » 89 **ἐψυχομάχει** (ψυχομαχῶ=ξεψυχῶ, ἐκπνέω)=ἐξέπνεε.
- » 89 **τοῦ ἐδιάβαζε**=ὡς ὁ ἱερεὺς, τῷ ἔψαλλε τὰ τῆς κηδείας. Εἰρωνεία τοῦ ποιητοῦ.
- » 89 **ναλέτι** (λ. ἀραβική· τὸ δρθὸν εἶναι laanet ἢ la'net καὶ κοινῶς n'alet=ἀρά, κατάρα, ἀνάθεμα)=ὑβρις τουρκικὴ συνήθης καὶ σήμερον (λ. γ. ναλέτι ναχης=κατάραν, ἄδικο, κρίμα, νὰ ἔχης, κ. λ.).
- » 90 τὸ **μιλέτι** (λ. ἀραβ. millet=θηρησκεία, δόγμα θρησκευτικόν, ἔθνος)=φυλὴ, ἔθνος καὶ δὴ ἡ τουρκικὴ φυλὴ.
- » 91 ὁ **χιλμπές**· σελ. 30, ὑποσ. 2.
- » 93 **ἐκολλούσανε** (κολλῶ=προσκολλῶ, προσάπτω, κτυπῶ) τὲς μπάλλες=ἐβάλλον, ἐπυροβόλουν.
- » 94 **ἐμαύρισεν**=ἔγινε μαῦρος ἀπὸ τὴν ἔξαψιν, θυμόν, προσπάθειαν. Λέγεται: ἐμαύρισε τὸ μάτι του=ἐθόλωσαν οἱ ὀφθαλμοὶ του (ἀπὸ θυμόν, κ. λ.).

¹ Τὸν Αὐγουστον παρελθόντος ἔτους (1939), διερχόμενος ἀπὸ τὸ Ἄρκαλοχωρὶ ἐζήτησα νὰ ἐπισκεφθῶ τὴν ἐπιζῶσαν θυγατέρα τοῦ Ἄρκαλοχωρίτη Καλλιόπην. Εὐρέθη καθημένη μὲ ἄλλες γειτόνισσές της ἔξωθι τῆς οἰκίας της, εἰς τὴν ὁδόν, καὶ ὅταν ἐπλησίαζα μετὰ τῶν συνοδευόντων με, — δὲν γνωρίζω ἂν εἶχε πληροφροσηθῆ ποῖος ἤμουν, — ἠγέρθη, λέγουσα: «ἄς σηκωθῶ, γιατί θωρῶ κ' ἔρχονται παῖ (=ἐδῶ) μεγάλοι ἀθρώποι». Ἐγὼ τὴν ἐχαίρετιστα καὶ ἐξέφρασα χαρὰν ὅτι μοῦ ἐγνώρισαν τὴν κόρην ἐνὸς γενναίου πολεμιστοῦ. Ἐκεῖνη τότε μὲ συγκίνησιν μοῦ ἀπήγγειλε τὸ κάτωθι δίστιχο τοῦ ποιήματος (στίχοι 87—88):

Ἄναμεσῶς στὸν Ἐμπασό, στὸ Βουλισμένο Δέτη,
ἐκειὰ τὸν ἦβαλ' ὁ Κωστής κάτω τὸν Μακραμέτη.

Ἡ λέξις ὄμως Ἐμπασός εἶναι ἐσφαλμένη, ὡς ἐξηκρίβωσα ὑστερον. Ὑπάρχει τοποθεσία μὲ τὸ ὄνομα Ἐμπασός, ἀλλὰ μακρὰν, ἀνατολικῶς τοῦ χωρίου Πύργος, παρὰ τὸ χωρίον Ρωτιάσι (τὸ ἀρχαῖον Ρύτιον). Τὸ δρθὸν εἶναι Πανασός, θέσις δυτικῶς τοῦ Πύργου, ἐφ' ἧς ἐφρονεῦθη ὁ Μακραμέτης. (Ἰδε καὶ ἀνωτέρω, σελ. 24, ὑποσ. 1).

- Στίχος 94 *δὲν τοὺς λογαριάξει* (ὑπολογίζει), ἀδιαφορεῖ (διὰ τοὺς Τούρκους καὶ τὰς σφαίρας των).
- » 95 *ἐστέκουντο-ν ἢ ἦστικε* καὶ *ἐστέκετο* = ἴστατο (στέκομαι = ἴσταμαι).
- » 95 *ἀπὸ ποῦ εἶναι*—πόθεν προέρχονται. Εἶναι λίαν παραστατικὴ ἢ ἀπεικόνισις αὐτή.
- » 96 *τρυποῦνε* (τρύπα, τρυπῶ)—διατρυποῦν, πληγώνουν.
- » 98 ὁ *παράς* (λ. τουρ. para καὶ περσ. raḡé=τεμάχιον, κομμάτι)= κέρμα, νόμισμα, τὸ ἐν τεσσαρακοστὸν τοῦ γ ρ ο σ ί ο υ. Ὑποδιηρεῖτο εἰς β ἄ σ π ρ α. Γενικῶς: παράδες=χορήματα.
- » 98 *τοῦ ἐμαζώναν-ε* (μαῖζα, μαζώνω=συλλέγω)—συνέλεγον δι' αὐτὸν (δι' ἐράναν). ἴΔε σελ. 31, ὑποσ. 2 καὶ 3.
- » 99 στὴν *χέρα*. Τὴν εἶχεν εἰς τὸν χ ι λ μ π ἔ (στίχος 91, σελ. 30, ὑποσ. 2).
- » 101 *τραγουδιστὸς* (ἀντὶ τοῦ ἐπιρρ. τραγουδιστὰ)=τραγουδῶν, ᾄδων. Ὁ ποιητὴς τὸν φαντάζεται ᾄδοντα, ἦτοι εὐχαριστημένον, διότι ἐξηφάνισεν ἓνα διώκτην τῶν χριστιανῶν.
- » 101 *προβαίνει* (ἀρχαῖον ῥῆμα)=παρουσιάζεται, ἐμφανίζεται. Λέγεται καὶ τὸ π ρ ο β ἄ λ λ ε ι.
- » 102 *Χαράλαμπος Ἀγγελιδάκης*, ἐπαναστατικὸς Ἀρχηγὸς Χάρακα. ἴΔε καὶ σελ. 17 καὶ 22.
- » 104 *μπέης* (λ. τουρ. bey)=τίτλος τότε τῶν Τούρκων εὐγενῶν. Ἐλέγοντο: μ π ἔ η δ ε ς, οἱ εὐγενεῖς· ἀ γ ἄ δ ε ς, οἱ πολλοὶ χωρικοὶ Τοῦρκοι· μ ο υ λ ἄ δ ε ς καὶ ἐ φ ἔ ν τ η δ ε ς, οἱ ἐγγράμματοι. Μπέηδες καὶ συνηθέστερον ἀγάδες, ἐλέγοντο γενικῶς ὅλοι οἱ Τοῦρκοι.
- » 105 τὸ *μπαξίσι*=φιλοδώρημα (σελ. 31, ὑποσ. 3).
- » 106 εἰς τὴν *μέσην* (ἄσφυν) ἐφέροντο, συγκρατούμενα ὑπὸ τῆς ζώωνος τῶν βρακοφόρων (σελ. 30, ὑποσ. 6), τὰ μαχαίρια καὶ τὰ πιστόλια, ὅχι μόνον κατὰ τὰς μάχας, ἀλλὰ διαρκῶς, ὡς στολίδι, ἰδίως εἰς τὰς συγκεντρώσεις, τὰ καφενεῖα, τὰς διασκεδάσεις καὶ τὰς περιουδεῖας εἰς ἄλλα χωρῖα, πρὸς ἐπίδειξιν.
- » 107 *μισσέυγω* (λατιν. mitto-missum)=ἀναχωρῶ.
- » 107 *Ἀϊνικολιώτης*. Ἀρχηγός, σελ. 17 καὶ 22.
- » 108 *τετρακόσια*: ἐννοεῖ ρ ι ἄ λ τ ι α, σελ. 32, ὑποσ. 4.
- » 109 τὸ *χάλι*, τὰ *χάλια* (λ. τ. hal)—τὸ κατάντημα (μετ' κομμένην τὴν κεφαλήν).
- » 110 *ἐχάρισεν*=ἔδωκεν.
- » 111 Λόγοι, οὓς ὑποτίθεται ὅτι ἀπηύθυνεν ὁ Ἀϊνικολιώτης.
- » 111 τὸ *λογάρι* (τὸ βυζαντινὸν λ ο γ ἄ ρ ι ν)=χορήματα, κυρίως χρυσᾶ, καὶ ἄλλα τιμαλφῆ ἀντικείμενα.
- » 113 *ἐβάραρε*=ἐπεβίβασθη (πλοίου)· ἢ β ἄ ρ α κ α (λ. ἰταλ. barca)=λέμβος (καὶ imbarcare=ἐπιβιβάζω).

Στίχος 114 ἴπῃε ἢ ἴπῃεν-ε=ἐπῆγε.

- » 114 ἄρματα νὰ ἴπά' πάρη=νὰ μεταβῆ εἰς Ἀθήνας νὰ παραλάβῃ ὄπλα. Ἦτο σύνηθες νὰ μεταβαίνουν Κοῖτες, ἀγωνισταὶ ἰδίως, εἰς Ἀθήνας, διὰ νὰ πληροφοροῦν τοὺς Κυβερνητὰς τῆς Μητρὸς Πατρίδος καὶ τοὺς ἐκεῖ Κοῖτας περὶ τῆς ἐν Κορίθῃ καταστάσεως, καὶ ἐπανερχόμενοι εἰς Κορίθην νὰ συνοδεύουν ἀποστολὰς ὄπλων καὶ λοιπῶν πολεμοφοδίων, προμηθευομένων δι' ἐράνων ἐξ Εὐρῶπης. Ἐπίσης, μετὰ τὴν ἐκάστοτε καταστολὴν ἐπαναστάσεως, οἱ πολλοὶ ἐκ τῶν ἀρχηγῶν, ὀπλαρχηγῶν καὶ τῶν διαπραξάντων φόνους κατὰ Τούρκων, μὴ ἐμπιστευόμενοι εἰς τὴν διδομένην συνήθως ἀμνηστειάν, διότι παρεβιάζετο αὕτη καὶ συλλαμβανόμενοι ἐφρονεῦντο, κατέφευγον εἰς κρησφύγετα ἀνὰ τὰ ὄρη, ὅποθεν κατόπιν συνεννοήσεως διὰ φίλων μὲ πλοιαρχούς, κατήρχοντο κρυφίως εἰς τὰ παράλια καὶ ἐπιβιβαζόμενοι πλοιαρίων ἀπὸ ἀλιμένους ἀκτὰς, κατέφευγον εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἐνίοτε καὶ αὐταὶ αἱ Τουρκικαὶ ἀρχαὶ ἔκαναν στραβὰ μάτια, δηλαδὴ ἐν γνώσει τῶν ἀφιναν νὰ ἀποδράσουν ἔξω τῆς Κορίθης ἐπαναστατικοὶ ἀρχηγοί, ἵνα ἀπαλλαγῶσι τῆς ἐν Κορίθῃ παρουσίας τῶν. Οὕτω καὶ ὁ Κωστής, ὡς ἐξετέθη ἀνωτέρω, σελ. 14—15, ἀπήρχετο κατὰ τὰς διακοπὰς τῶν ἐπαναστατικῶν ἀγώνων εἰς Ἀθήνας καὶ Πειραιᾶ, ἐπανήρχετο δὲ αἶμα τῇ ἐνάξει νέων.
- » 115 πέντε - ἕξ χρονία. Κατὰ περιόδους δέ, ἐπὶ εἰκοσαετίαν ἐν ὄλφ (σελ. 14).
- » 116 δοξασμένος. Ἐν Ἀθήναις ἀπεδίδοντο ὑπὸ τοῦ πληθυσμοῦ περιποιήσεις καὶ τιμαὶ εἰς τοὺς ἀγωνιστὰς Κοῖτας καὶ τοῦτο ἦτο δόξα δι' αὐτούς, ἀλλ' ἐλλείπει μέσων συντηρήσεως ὑπέφεραν οἰκονομικῶς οἱ πολλοί, ὡς ὁ ἀποθανὼν εἰς Νάξον ἐκ τῶν στερησεων ἦρος Ἐμμανουὴλ Καζάνης (1796—1846). Ἐνταῦθα ὁ ποιητὴς ἐννοεῖ μᾶλλον ὅτι ὁ Κωστής διὰ τὸ κατόρθωμα του, καὶ μετὰ θάνατον θά μείνῃ ἐνδοξοῦς εἰς τὸν αἰῶνα. Καὶ δικαίως.
- » 117 χωργυό. Ἐννοεῖ τὸ Ἀρχολογῶρι (σελ. 9, ὑποσημ. 2).
- » » τρέχει=πορεύεται (ἴδε καὶ σχόλια στίχου 4, σελ. 40—προπατεῖ). Δὲν ἔμενε δηλαδὴ ἐν Κορίθῃ εἰς τὸν αὐτὸν τόπον, ἀλλά, ὡς πολεμιστὴς τοῦ ἦτο, μετέβαινεν ὅπου παρουσιαζέτο ἀνάγκη, ὅπου συνήπτοντο μάχαι.
- » 118 χωρὶς νὰ το κατέχη=ἀπροόπιως· ἐννοεῖ αἰφνῆδιον τὸν θάνατόν του, διὰ τὸ ὅτι ἦτο τότε 65 ἐτῶν, ἐπομένως ὄχι πολὺ γέρον (σελὶς 15).
- » 120 τὸ χῶμα ὅπου ἐπάτει=τὸ πάτριον ἔδαφος.
- » 121 ἐθάφτηκε (θάφτω=θάπτω)=ἐτάφη.

- Στίχος 121 ἢ *συγγενολογῶ* ἢ τὸ *συγγενολόϊ*: ἢ οἱ ἐδικοὶ (ἰδικοὶ)=τὸ σύνολον τῶν συγγενῶν.
- » 123 *ὡς το* ἢ *ὡς τε*=ἕως ὅτου.
- » » *νὰ στέκη τὸ ὄνομά του*=νὰ παραμένῃ καὶ νὰ λέγεται τὸ ὄνομά του. Εἶναι εὐχὴ τοῦ ποιητοῦ διὰ τὸν ἐξυμνούμενον ἄνδρα, ὁμοία πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν εὐχὴν: αἰωνία του ἢ μνήμη.
- » 125 *Τόνε προσκυνᾶτε*=τὸν Χριστόν, ἄρα: ὅσοι εἴσθε χριστιανοί.
- » 127 *Μπερτσίκουρας*. Εἶναι τὸ πρόσθετον ἐπώνυπον τοῦ ποιητοῦ (ἴδε σελ. 32 καὶ 33, ὑποσημ. 1).
- » » *γροικᾶται ἢ ἀκούγεται*=εἶναι γνωστός (ἔξ ἀκοῆς).
- » 128 Διὰ τῶν τελευταίων δύο στίχων, ὁ ποιητὴς μᾶς πληροφορεῖ δι' ἑαυτὸν κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἀπαγγελίαν τοῦ ποιήματος.
- » » Διὰ δὲ τοῦ ἐν τῇ ὑποσημειώσει διστίχου δίδεται πληροφορία καὶ διὰ τὸν ἐν Ἀλητζανῇ Μονοφατίου κ. Μιχαὴλ Σωτηρίου Ἀλεξάκη, ὅστις ἐγνώριζε τὸ ποίημα ὡς ἐξεδόθη αὐτοτελὲς τὸ ἔτος 1838 (ἴδε ἄνωτερω σελ. 9). Εἰς τὴν ἔκδοσιν ἐκείνην καὶ εἰς τὰς προφορικὰς συμπληρώσεις τοῦ ἰδίου ὀφείλει καὶ ὁ γράφων τὸ μέγιστον μέρος τοῦ ποιήματος.

Γ'. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Τὸ ἀνδραγάθημα τοῦ Κωστή Ἀρκαλοχωρίτη, τὸ ἐξυμνούμενον εἰς τὸ ἀνωτέρω ποίημα, εἶναι ἐν ἀπὸ τὸ ἀπειρα ἀνδραγαθήματα, τὰ ὅποια ἐλάμβανον χώραν καθ' ὅλην τὴν μακρὰν διάρκειαν τῆς σκλαβιάς.

Ὁ δὲ ἐκτελέσας αὐτὸ Κωστής εἶναι ἓνας ἀπὸ τὰς χιλιάδας τῶν ἀφανῶν ἐκείνων ἡρώων, τῶν ἀπλῶν δηλαδὴ καὶ ἄνευ ἀξιώματος πολεμιστῶν, οἱ ὅποιοι κατὰ τοὺς μακροὺς ἐθνικοὺς ἀγῶνας τοὺς διεξαγομένους ὑπὲρ ἰερῶν καὶ ὑπὲρ ὀσίων, ἐμάχοντο καὶ μόνοι καὶ μετὰ πολλῶν, διὰ τὰ ἐπιτύχουν τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Πατρίδος.

Παραθέτω ἐνταῦθα χρονολογικὸν πίνακα τῆς ζωῆς τῆς πολυπαθοῦς Κρήτης μας, ἀφ' ἧς ἐποχῆς ὑπάρχουν γνώσεις περὶ αὐτῆς μέχρι σήμερον, εἰς τὸν ὅποιον πίνακα ἀναγράφονται χωριστὰ τὰ χρόνια τῆς μακρᾶς δουλείας της.

Ἡ ζωὴ τῆς Κρήτης.

	Ἐποχαι	Διάρκεια	Ἔτη	
			ἐλευθερίας	δουλείας
1	Μινωϊκὴ... Ἴσχυρὸν κράτος. . . .	3400 — 1200 ¹	2.200	
2	Ἑλληνικὴ } Ἀχαιοὶ, Δωριεῖς, Μέγας Ἀλέξανδρος καὶ διάδοχοί του . . .	1200 — 68 π.Χ.	1.132	
3	Ῥωμαϊκὴ	69 π.Χ. — 330 μ.Χ.		399
4	Βυζαντινὴ, Α' περίοδος	330 μ.Χ. — 823 >	493	
5	Ἀραβικὴ	823 > — 961 >		138
6	Βυζαντινὴ, Β' περίοδος	961 > — 1204 >	243	
7	Γενουατικὴ	1204 > — 1210 >		6
8	Ἐνετικὴ . . . . . (Τουρκογενετικοὶ πόλεμοι 645—1669)	1210 > — 1669 >		459
9	Τουρκικὴ . . . . . (Αἰγυπτιακὴ 1831—1840)	1669 > — 1898 >		229
10	Αὐτονομία (Ἀρμοστία)	1898 > — 1912 >	14	
11	Ἑλληνικὴ	1912 καὶ ἔξῃς	28	

Ὅταν ὀρίψῃ τὸ βλέμμα εἰς τὸν πίνακα αὐτὸν ὁ Ἕλλην μελετητὴς, — καὶ μάλιστα ἡ Ἑλληνικὴ νεολαία, χάριν τῆς ὁποίας κυρίως γράφω τὴν παρούσαν μελέτην, — βλέπει βέβαια μὲ πόνον πόσον μακρὰ ἦτο ἡ διάρκεια τῶν ἐποχῶν, καθ' ἃς ἡ ὠραία μας Κρήτη διετελεῖ ὑπὸ τοὺς ξένους δυνάστας καὶ ἐστέναζεν ὑπὸ τὸν βαρὺν ζυγὸν τῶν.

¹ Κατὰ προσέγγισιν.

Καὶ ὁ ἐθνικὸς πόνοϲ καθίσταται μεγαλύτεροϲ, ὅταν ἀναλογισθῆ τις εἰς ποῖον βαθμὸν πολιτισμοῦ θὰ εὐρίσκητο σήμερον ἡ Πατρίϲ μας, ἂν δὲν ἐβυθίζετο ἐπὶ τόσουϲ αἰῶναϲ εἰς τὸ βαθὺ σκοτάδι τῆϲ σκλαβιάϲ.

Ἐφ' οὗ, ἡ Κρήτη, ὡϲ εἶναι γνωστὸν, ἀπὸ τῆϲ ἀρχαιοτάτηϲ Μινωϊκῆϲ ἐποχῆϲ, καὶ ἡ Μήτηρ Ἑλλάϲ μετ' αὐτήν, ὑπῆρξαν πρωτοπόροι τῶν ἄλλων λαῶν εἰς τὸν πολιτισμὸν καὶ ἀπὸ αὐτὰϲ ἔλαβον τὰ φῶτα τοῦ πολιτισμοῦ οἱ σημερινοὶ μεγάλοι καὶ πολιτισμένοι λαοί.

Καὶ δὲν ὑπέμενον ἀγγογγύστωϲ τὴν τυραννίαν οἱ πατέροϲ καὶ πρόγονοί μας. Διαρκῶϲ ἐπανεστάτουϲ καὶ ἠγωνίζοντο ἀενάωϲ διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ Τόπου τῶν.

Παραθέτω εἰς πίνακαϲ τὰς ἐπαναστάσειϲ, αἵτινεϲ ἐξερράγησαν ἐν Κρήτῃ κατὰ τὰϲ τελευταίαϲ δύο μακρὰϲ περιόδουϲ τῆϲ δουλείαϲ, τὴν Ἑνετικὴν (1210—1669) καὶ τὴν Τουρκικὴν (1669—1898).

α') Ἐπαναστάσειϲ ἐπὶ Ἑνετοκρατίαϲ.¹

1.	Ἁγιοστεφανιτῶν ἢ Ἀργυροπούλλων	1211—1216
2.	Σκορδιλῶν καὶ Μελισσηνῶν	1217—1219
3.	Μελισσηνῶν, δευτέρα	1219—1223
4.	Τῶν Συβρίτων—Δρακοντόπουλλοι—Βατάτσηϲ	1230—1236
5.	Ἐπὶ Αὐτοκρ. Μιχαὴλ Παλαιολόγου	1262—1265
6.	Ἡ τοῦ Χάνδακοϲ	1266—1271
7.	Χορτατσῶν	1272—1278
8.	Ἀλεξίου Καλλέργη (ἡ μεγαλητέρα)	1283—1299
9.	Τῶν Μαγαριτῶν καὶ Βάρδα Καλλέργη	1330—1333
10.	Λέοντοϲ Καλλέργη, Σμυριλιῶν καὶ Ψαρομηλίγγων	} 1341—1347
11.	Καφοκαλύβων καὶ Ψαρομηλίγγων	
12.	Ἁγίου Τίτου	1363—1364
13.	Καλλεργῶν	1364—1367
14.	Σήφη Βλαστοῦ	1458—1460
15.	Καντανολέου	1570—1573

β') Ἐπαναστάσειϲ ἐπὶ Τουρκοκρατίαϲ

1.	1770	(Δασκαλογιάννη)
2.	1821—30	(Ἑλληνικὴ Παλιγγενεσία)
3.	1833	(Μουρνιδῶν)
4.	1841	(Βασιλακογιώργη—Χαιρέτη)
5.	1858	(Μαυρογένη)
6.	1866—69	(Ἀρκάδι—δήωσιϲ Λασηθείου)
7.	1878	(σύμβασιϲ Χαλέπασ)
8.	1889	(σφαγαὶ Χανίων, Ἀνωπόλεωϲ, κ.λ.)
9.	1896—98	(σφαγὴ Ἡρακλείου, ἐπέμβασιϲ Εὐρώπηϲ)

¹ Ὡϲ πρὸϲ τὰϲ χρονολογίαϲ, παρατηρεῖται ἀσυμφωνία τιϲ εἰϲ τὰϲ ἱστορικὰϲ πηγὰϲ.

Ἄλλ' ἐκτὸς τῶν ἐξεγέρσεων αὐτῶν καὶ ἄλλαι τοιαῦται μικροτέρας ἐκτάσεως καὶ διαρκείας συνέβαινον ἀκαταπαύστως τῆδε κάκεισε, ὡς ἐξετέθη ἄνωτέρω (σελ. 18 καὶ 19).

Δηλαδή, ὅλο τὸ διάστημα τῆς δουλείας ἦτο διαρκῆς ἀγών: Ἄγων ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας.

Καὶ διαρκεῖς ἦσαν αἱ γενναῖαι πράξεις: φιλοπατρίας, αὐτοθυσίας καὶ ἀνδρείας, τῶν τέκνων τῆς Κρήτης, οἷα ἦτο καὶ τὸ ἀνδραγάθημα τοῦ Ἀρχαλοχωρίτη. Τὰ ἀνδραγαθήματα δὲ αὐτὰ ἀπέδωκαν τέλος τὴν ἐλευθερίαν εἰς τὴν Γεννέτειράν μας.

Ὅθεν, τί δίδαγμα ἀποκομίζομεν ἐκ τῆς μελέτης αὐτῆς τῆς ἱστορίας τῆς Πατρίδος μας;

Τὸ μεγάλο ἐθνικὸν δίδαγμα δι' ἡμᾶς ὅλους καὶ μάλιστα διὰ τὴν νεολαίαν τοῦ ἔθνους τὴν σημερινὴν καὶ τὴν τοῦ μέλλοντος, εἶναι: νὰ μὴ ἐπιτρέψωμεν νὰ ὑποδουλωθῇ ἡ Πατρίς μας εἰς ξένους, ποτὲ πλέον.

«... οὐδὲν γλυκύτερον πατρίδος ἐλευθέρας...».

Ἀθῆναι, 5 Μαΐου 1940

Ι. Σ. ΑΛΕΞΑΚΗΣ
Ἀντιστράτηγος

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελίδες
A'. — <i>Εισαγωγή</i>	5—34
1.— <i>Ἀξία τοῦ ποιήματος</i>	5—9
2.— <i>Ὁ ἦρωσ ἀπτοῦ</i>	9—15
3.— <i>Ὁ ἀντίπαλος</i>	15—17
4.— <i>Τὸ ἀνδραγάθημα</i>	18—32
5.— <i>Ὁ ποιητής</i>	32—34
B'. — <i>Τὸ Τραγοῦδι</i>	35—39
Γ'. — <i>Ἑρμηνεῖα λέξεων καὶ σχόλια.</i>	40—51
Δ'. — <i>Ἐπίλογος</i>	52—54

